

37156

ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ

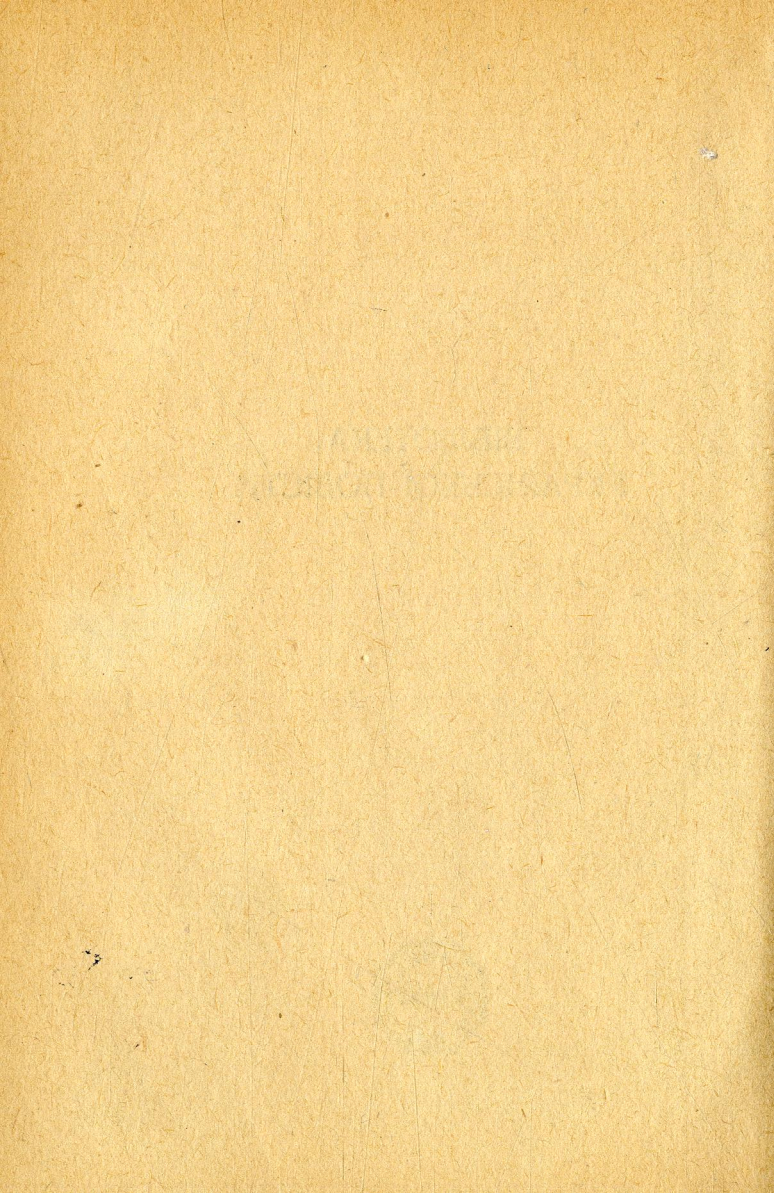
ПАНИ й ЛЮДИ





БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ПОВІСТИ





10
ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ

ПАНИ Й ЛЮДИ

ПОВІСТЬ

Вступна стаття
Академіка СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

37.156
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

КИЇВ—С Я Й В О—1929

Ш512-5013-644

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Нартковому репертуарі“
та інших показниках Української
Міжпалатної Палати



ЧИТАЧУ!

• Напиши свої думки з приводу цієї книжки, за-
значивши свій соціальний стан, та надішли їх
листом на адресу:

Київ, Пушкінська вул., 8
Український Інститут Книгознавства.



36-23586-R

3251

29

Київський Окрліт № 1319.
Держтрест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня
Сінний майдан, 14.
З. № 3251—10¹/₂ др. арк.
Тираж 5000 —
„Сяйво“ № 119. VII—1929.



УТОПІЯ З НЕДАВНЬОГО ЧАСУ.

Повість, що йде нині перед читача, написана 1892-го, вийшла в світ книжкою 1893 р. Автор, можна сказати, дебютував нею в українському письменстві, бо перед тим надрукував (у «Ділі» 1890 р. й окремо) одним одне оповідання «Салдатський розрух».

Дебют випав щасливо. Повість помітили й говорили про неї ще перед виходом у світ. Подавши звістку, що друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка лагодиться випустити «Пани й люди» і коротенько переказавши зміст повісти, єдиний тоді на цілу обох боків Збруча Україну літературний орган писав: «Повість «Пани й люди», новий твір молодого автора, що так гарно запрезентувався нашій публіці оповіданням «Салдатський розрух»..., написано вельми талановито і читається з великою приємністю, а всі, що мали нагоду зазнайомитися з нею в рукопису, виражаються про ню з великими похвалами»¹⁾. Широко оцінив, по виході вже, повість Леонтовича С. Томашівський у «Житті і Слові», як «замітну появу в нашій літературі», що «конче заслугує чогось більшого, як те, щоб її прочитати і відложити»¹⁾. Правда, тихоплинне на Україні життя літературне тих часів не сприяло популярності навіть визначних творів. На Україну через кордон промкнулося мало примірників повісти Леонтовича, але моя вже особиста практика читачівська подає тут меці на згадку, що «Пани

¹⁾ Лукич В. — «Пани й люди». „Зоря“ 1893, стор. 343.

²⁾ Томашівський С. — Вол. Левенко: „Пани й люди“. „Житє і Слово“ 1896, кн. I, стор. 34.

й люди» читано в українських кругах, особливо серед студентської молоді, з великим захопленням. Спричинились тому не так може чисто літературні прикмети повісти, як ті питання, що вона ставила тоді, напередодні громадського розворушення, серед українського громадянства. Автор зумів знайти в нашому тодішньому житті найактивніші справи й поставити їх гостро, немов провидівши, що незабаром поставить так їх і саме життя.

Володимир Миколаєвич Леонтович, що виступив на ниву письменства під прибраним ім'ям Вол. Левенко, народився 1866 року на Лубенщині; вчився в Московському університеті. От же часи його науки й громадського засвідомлення припали вже на 80-ті роки, коли—після 1 березня 1881 р.—Росія круто звернула в бік реакції й покотилася гладеньким рівним шляхом до Мукдена й Порт-Артура... Чимало, треба думати, автобіографічного матеріалу вложив В. Леонтович у «давніше життя Грицькове», описуючи обставини виховання свого героя,—автобіографічного коли не в фактах, то в настроях. «Боротьба двох станів нашої громади, — характеризує той час автор, — доживала кінця. Тепер очевидячки стало, хто з двох ворогів подужає, чия сила—і живо став спорожнітислабший табір. Замітаючи слід, викидаючи, як непотрібне сміття, свої давні мрії та думки, тікали з його люди. А той, що подужав, ще не заспокоївся; ще не прийшов час, коли дужий—радий своєю силою, забезпечений-закоханий нею, ласкаво милує ворога. Викоренити, знищити саму згадку про його, загубити все, що хоч на крихту єдналося з їм у погляді—то стало метою часу». Надто відчула це молодь. Толстовсько-Делянівська школа намагалася сухою формалістикою й безупинною «учебою» вбити всякий живий дух, особливо дух протесту, саму школу зробивши привілеєм заможних класів і старанно вичищаючи її од «кухарчинних дітей». Загнавши вчителів у «футляр», система силкувалася і з вихованців поробити тих «человеков в футляре», яких не-вмирущий зразок дасть незабаром співець хмурого часу й людей А. Чехов. Леонтович випередив тут російського

письменника, подаючи картину студентських часів свого героя і—своїх власних. З гімназій—темних і «дисциплінованих» вкрай—молодь рвалась до університетів, сподіваючись хоч там знайти проміньчик світла, зажити чарів думки та справжньої науки. Але даремно. Університети також «дисципліновано» і непривітно стрівали вони молодих ентузіастів. «На самих дверях університету Грицька стрів невимовно пишної постаті москаль і оглядівши його зверху до низу, сердитим голосом висловив Грицькові, яке непотреbstво вчинив той, убравшись в українську сорочку. Це було перше митарство. З рук на руки передав москаль Гриця субінспекторові. У великому вбраному покою пишалося їх кілька чоловіка на високих стільцях, а не було й поганенького про студентів. По всіх покоях та коридорах великої будівлі університету висіли поприбиваті довгі друковані папери з наказами студентам про волосся, про вбрання, про таке інше. Нікчемні порожні накази, докучні як комарячі співи над ухом». Так організовувала влада той «футляр», в який мала заганяти усе, що могло думати, відчувати, пориватись до чогось кращого. І все університетське життя того часу зводилось до цього «футлярного» існування. «Великий натовп молодого люду..., чудна річ, не виявляв зовсім молодой веселої спільности, не знать було навіть і охоти до товариського єднання. Порозбивате на маленькі купки очевидячки давно знайомих, товариство базікало й реготалось, та чим бавились вони, то були питання цікаві тільки для їх самих. Кожен незнайомий, хто не тільки б устряв до їх розмови, а навіть став близько або надійшов розпитатись про віщо, стрівався не надто привітно й холодна, досадлива на турбування відповідь відбивалася неприязню та боязькою обережністю. Не стало вищих жадань у товариства, не стало й зв'язку, страстилося й братерство між їм. На всіх була ознака офіційности, що за нею даремно силкувалися сховати обопільну боясть та неймовірство». Порожні розмови і порожні інтереси, гроші і кар'єра, розваги і п'ятика... Навіть кращі між молоддю знесилювалися в цій задушливій атмосфері, опуска-

ли руки й замикалися в особистому житті. 80-ті роки—розквіт і відповідних теорій: толстовство з його «непротивленієм», теорія «малих діл», думки про особисту мораль з «самокопирсанням», як тоді говорили, з упадницькими лозунгами на зразок: «наше время—не время широких задач», з повертанням енергії на найдрібніші справи поточного життя. Замовкла навіть жовчна сатира Щедрина і на всьому лежала, як констатує наш автор, «ознака віку його—сіра, безколірна, гидка нудьга. Скрізь люди ходили, як мерлі—без волі, без думки, без мрії, без широкого заміру, заспані, з безнадійно звислими руками. Скрізь життя ледве плинуло, мов та каламутна засто-яна водотеча у гнилій твані, а нудьга, туга й смуток, як густий, непросвітний туман, налягли й сповили землю, а між тим туманом, ледве видко, никали зомлілі, захлялі люди».

На цьому сірому, безколірному тлі, серед цього туману густого й розгортає свою повість В. Леонтович, показує постаті «панів» і «людей». Постаті ці стоять проти себе двома непримиренними таборами. Але в сірій млі, серед густого туману пробує автор добачити промінчики того, що незабаром схитає тим туманом, сколихне «сірою, безколірною, гидкою нудьгою» існування й порадить той шал боротьби і завзяття, викличе й нових співців. В. Леонтович стає за предтечу їм, і в цій повісті і в дальших (як «Старе і нове») пильно додивляється до зародків того, що має колись, потім, у неозначенім часі, розметати стару гнилизну й вивести «зомлілих, захлялих людей» з туману на чисте повітря.

II.

Панів маємо в повісті трьох. Вони індивідуалізовані і кожен виступає з власною фізіономією.

Повітовий маршалок, пан Крутен—старого заводу пан. Ніяких питаннів для його не існує. Він має землю, він має

гроші, він має владу—і все те він використовує для себе, для своєї втіхи, для свого добробуту. Люди, серед яких живе, то щось нижче, що сама натура призначила на те, щоб йому, Крутенові, слугувало всім—починаючи з праці, кінчаючи тілом. Та Крутенові навіть його необмеженої влади мало. Самого натяку на якісь потреби чи бажання селян, незалежно од його, Крутена, волі він не зносить. «Бач, співають, вигукують!—лютує Крутен, коли доноситься до його спів молодой «вулиці»,—не натомилися за день! Коли вони сплять? Де ж пак, чому не виспівувати? То вже знати, як вони роблять добре! Не співали б либонь, якби удень працювали щиро. А то тиняються на роботах, як не живі, висипляються по закутках»,—так тягнеться людозненависна думка, обертаючись все в один болючий бік: «Визволили! Пустили з ланцюга дикого звіря! Наділили нас хамами рівноправними!» Цю незгоєну рану старого кріпосництва вірно носить у грудях старий Крутен і носитиме до кону. Люди для його—об'єкт найпримітивнішого й найдикішого визискування. Окрім експлуатації, нема в його іншого пункту, на якому б він з ними стрівався. Епізодично, але виразно малює автор уламок старого кріпосництва, навіть на ті часи вже цілком пережитого і в нові форми прибраного.

Представником цих нових форм показано на початку повісті старшого Судиенка, Олександра. Переживши злегка ще за університетських часів романтику народництва, він на село вернувся просто тверезим хазяїном, і з погляду хазяїна побудував свої стосунки до людей. Кривдити їх він не хоче, але не хоче й своїм поступитися. Для його люди—усі на один копил, за провину одного винуваті всі і всі ж таки мусять за кожного з себе відповідати. Власне господарство стало йому за найвищий закон, якого переступити ніхто хай не важиться безкарно. Господарство «стало тепер його паном, його богом». Нічим не пошкодував би він за-для його розвитку, навіть людьми. Робітники можуть мати свої скорботи, свої радощі, людські поривання. Йому байдуже,—ті поривання не виправляють не-

справности. Робітник повинен бути машиною» і треба одного—«щоб жива машина не робила помилок, щоб покірливо слухала вона свого стерника». Таким власне й лишився Олександр навіть потім, коли—для читача трохи несподівано—завів своєрідну кооперацію з селянами. «Тепер ми господарюємо,—розгортає він перед братом свою систему,—спільно. Їх земля, як і наша, пішла у спільний гурт; вони беруть частину здобутків з своєї частки, як я з своєї; вони усі роблять тут у економії й на заводі і зверх умовної плати я видаю кожному частину здобутків... Та за те й вони повинні як у господарстві, так і у роботі додержувати того, що я велю. Їх ниви, як і мій степ розбиті на руни і ніхто не сміє сіяти на їй що здума і коли здума. Ми оремо, сіємо й косимо по моєму загаду усі одно у один час... По нашій умові, яку я постановив їм—частина належних їм грошей що-року лишається на ширшання заводу, чи хотіли б вони того, чи ні». Судненко, як переможець, диктує умови і не терпить суперечки. Його воля над усе і, даючи хліб селянам, він позбавляє їх власної волі, бачить у них тільки виробничі машини, як і попередю бачив, коли хазяйнував тільки на себе і для себе. Добробут людський підскочив, але холодом віє від експериментів старшого Судієнка. Цей своєрідний «фордизм» на українському ґрунті, та ще 80-х років, не дуже легко й прийнявся, і не дурно навіть тоді, коли вже все село чинило волю Олександрову, один з найкращих і найрозумніших селян не пішов на згоду з паном. «Я, каже, був вже раз кріпаком і ні за що, ні за які гроші знов їм бути не хочу». Цей селянин до ладу оцінив Олександрів деспотизм і волів жити хоч гірше, аби по-своєму, не в зразковому фаланстері, а на власній своїй волі.

Інакше ставить справу менший Судієнко, Гриць, цей справжній герой повісти, якого устами й сам автор промовляє. Він не тільки не командує, а навпаки—тікає примусу й заснованого на йому втручання в народне життя. «Невсипуща гризота сумління не давала йому спокою; туга і смуток що день більшали; незадоволені ідеали, незадо-

волене бажання правди дедалі дужче нагадували про себе; найпростіші пригоди, яких безліч проходять нескучно повз наші очі, вражали його мов живі докори, малюючись образками зневаги з правди й людського лиха. Така боротьба з власною душею, як боротьба з самим собою надалі була неможлива». Грицько — на тодішню термінологію — «кающийся дворянин», що під свої вчинки підкладає мотиви не тільки соціальної, а й етичної натури. Він не тільки зрікається панування, а й у праці хоче зрівнятися з «людьми» й саме працею витягати їх на вищий щабель культури. Для своєї спроби він навмисне вибирає далеке село, де його не знали, і приходить туди ніби звичайним, тільки освіченим селянином, щоб своїм прикладом вносити поліпшення в народне життя. Сам працює біля свого шматка землі і прикладом показує, як її обробляти, а «на гулянках» вчить людей природознавства, історії, економіки. Всякі новини він не силоміць накидає громаді, а намагається переконати, щоб вона сама до нового приходила і сама ж запроваджувала його в життя. Заводячи, напр., громадську касу, «Гриць найбільшої ваги надавав не самій касі, буде вона чи ні, а тим суспільним почуттям та розумінню, що могли б схилити громаду, щоб її спорудити. Поглядаючи на усі громадські справи з того погляду, він тим то, коли намірявся зробити що для громади, завжди привертав до того діла саму громаду, віддавав їй на засуд свою думку, попереду кілька місяців розмовляючи з поодинокими господарями, далі здіймаючи те ж питання на зборні». Працював він як громадська людина і намагався робити це способами справді громадськими.

Не можна сказати, щоб і Грицеві легко ця його праця велася. Хоча він і вибрав село Горобці між іншими і тому, що тут ніби не було ще великого розшарування сільської громади на дукарів та незаможних, але настав час, коли довелося йому пересваритися з усіма горобчанськими дукарями. Ще поки його наука словом і прикладом торкалася господарства або природознавства, діло йшло сяк-так, — його слухались, за його прикладом робили. А от власне

на тій касі й розбилася сільська гармонія: «дукарям не вподобалася нова вигадка і вони загомоніли»... Та й не тільки загомоніли. Село поділилося. «Голота й середні господарі, побачивши, як не вподобалася дукарям каса, постерегли, що вона їм не на користь, а тоді почали сподіватись на користь собі. Дукарі та біднота зчепилися, знявся галас та гук. Дукарі похвалялися виправити з винуватців свої позички, нахвалялися ще колись пригадати й віддавати; голота сварилася, що полічить їм ребра». До цієї сільської ідилії замішався й місцевий урядник—«первая инстанция, сиреч оплот», як характеризував цього поліцейського чина Щедрин. Довелося Грицькові виявити своє інкогніто й навіть з дворянських привілеїв скористуватись, на приборкання урядника...

Це один табір у повісті В. Леонтовича—пани. Другий—«люди».

Коли панів окреслює автор індивідуальними рисами, то люди виступають у його в збірному вигляді,—іменно: люди, громада, маса, колективний організм. Є, правда, спроба ввести до оповідання поодиноких селян, але, по-перше, то все епізодичні постаті, а по-друге—їх ледве накреслено, як Можаренка, як тітку Мокрину, як Павла з Галею, як усякі селянські власті. По-за окремими епізодами, люди в повісті В. Леонтовича виступають масою, діють громадою, працюють чи розважаються колективно. І це не випадок. Для першого табору, для панів—де вони, ці люди, позбавлені якихсь індивідуальних рис, усі вони на одне обличчя, усі об'єднані тим становищем наймита на чужій праці, де вже не вирізняються поодинокі особи з сірого гурту. Автор подає надзвичайно яскраву й фотографічно-вірну картину цього наймитського життя по панських окнах недавнього часу, що однаковим тавром лягало на всіх і всіх рівняло в тому півхудоб'ячому існуванні. Ось «людські кухні»—звичайне житло для десятків, а може й сотень робітників. «Кухні ті були старі, маленькі, давні будівлі. Тоді, як їх ставлено, ще нікого не клопотало, щоб зробити їх хоч трохи вигідно, а з того часу багацько де-

чого переробилося у господарстві: засівати почали більше, обробляти краще, завелися деякі нові роботи, до яких потрібно було геть більше робітників, самий термін хліборобської справи поменшав, бо усі пригонили, щоб скінчити роботи загодя до зими, так що ті ж самі справи тепер займали більше рук і тісні колись хати зробились ще тісніші, вдаючи швидче на якийсь хлів, де на ніч настигалася, як у загоні, на весь діл солома, а люди покотом, один повз одного, лягали спати на ту солому, підмостивши у голови власне, засмальцоване по роботах шмаття. Можна здумати, який дух стояв світом у такій оселі, де низька стеля, стіни стулені з глини, перемішаної з кізяком, та глиняна долівка, часто запліскувана помями, мов умисне були зроблені так, що не витягали з хати смороду, а ще свого додавали. Вранці, коли сердитий гомін прикажчика будив людей, вони як з чумної вихоплювались швидче з хати на чисте повітря й на-швидку обмивали якнебудь вид і руки, підгонені лайкою прикажчиків. Солому куховарки згрібали по верхах до комина, поспішаючи затопити грубку, щоб мерщій витягло сморід та щоб не забаритись з сніданням. Коло самої хати, щоб спроміжніше було куховаркам виносити кабанам помиї, стояли сажі. Свинар щодня вигрібав їх і велика купа свинячого гною лежала побіч хати. Гній той не прибирався цілими роками й зогрівався, а дух його гарячою парою підносився, як сивий туман, біля самих вікон кухні. Просто проти дверей раз-у-раз звергали солому на опал і часом змочена дощами солома не згрібалася до споду, застаючись гнити біля хати. В додачу й самі робітники додавали ще неохайности, справляючи по-за хатою усі свої невідмінні потреби»... Надзвичайно вдалий образ поміщицького господарства на Україні, того аграрного капіталізму, що стояв тут так високо й таку силу велику мав за передреволюційних часів і не винятковий образ. Коли Гриць заїкнувся був братові—завважмо, господареві не з послідніх, поступовому, прийдущому «Фордові»,—про таке худоб'яче житло для робітників, «Олександро все відмагався тим, що так скрізь та що господарство поки що

не настануть кошти на вигоди для робітників». Звичайно—які вже тут вигоди для людей без власного обличчя, для безособової маси, створеної на те, щоб продукувати лани золотої пшениці, не коштуючи їй сами ніколи! Панська економія була для них єдиною школою життя. А функція панів—«збирати їх у цю погану школу, щоб, відлучивши змалку від родини, привчати тут до неохайности, до лайки, до бійки, висмоктувати народне здоров'я, виморюючи іноді ще зовсім молодих хлопців, трохи не дітей, по важких роботах, не даючи ані виспатись, ані відпочити, аби більше витягати з їх роботи. За-для власної користи понівечити не тільки їх, а здоров'я їх дітей, їх унуків, усього народу і тепер, і на потім»... Гриць проклинає цю школу і своє становище безсиле, щоб її знищити. Але це вже дійсно виняток, білий між панамі крук. А «скрізь» було так, як списав В. Леонтович: «не покоївок же їм тут наймати: пішли у строк, то хай вибачать!» І не вважаючи на те, що автор намагався одзначати й щось позитивне в своїх героїв, іронія над ними мимоволі часом (розділ «Старий кіт навча кошенятко») продирається крізь спокійну, підкреслено об'єктивну манеру викладу.

III.

З Вол. Леонтовича—письменник наскрізь тенденційний. Для його спостереження з життя, художні образи—тільки засіб, щоб висловити свої улюблені думки, показати читачеві не так те, що є, як те, що, на його думку, повинно бути. І може серед усього белегристичного надібку автора найбільш тенденційною була повість «Пани і люди». Це зазначено ще тоді, коли вона допіру вийшла була в світ. «Тим вона відрізняється від подібних досі в нашій літературі,—читаємо в згаданій рецензії С. Томашівського,—що тут менше малюнків, побутових картин, зате більше освітлення теоретичного. Два світи, панів і мужиків, такі далекі від себе, що чим більше аналізувати їх обопільні відносини, тим яркіша вказується ріжниця, тим глибша

пропасть. Намагання зблизити обидва світи стрічає тяжкі перепони, що виходять з різниць інтелектуальних і моральних різних верстов, а також із різниць у самих тих верствах» *). Відповідно до цього рецензент зазначає, що в повісті мало живої дії й над міру теоретизування: «є тут теоретичні дискусії, загальні погляди, поодинокі картини, мальовані епізодично, багато невикінченого, лишень зазначеного» *). Все це правда, і все це позначилося на художньому боці повісти. Але автор може найменше ставив собі тут художні завдання. Для його вони мали тільки другорядне, допомічне значіння. Живі картини народнього життя, добре й образowo схоплені сцени з побуту робітників по панських окономіях, митарства рівчацької громади й колот серед горобцівців; взагалі всі оці «люди» для В. Леонтовича потрібні тут тільки як не виписане в деталях, але виразно зазначене тло, щоб розгорнути безвиглядність панського клясу на Україні непредреволюційної доби. Поминемо навіть Крутена: це людина мертва навіть для свого часу, суцільний уламок минулого, що одійшло без повороту й даремне спитується стати знов на ноги, як дієва сила в житті. Але от брати Судиенки: кожен з їх пробує на свій кшталт розв'язати прокляті проблеми стосунків між «панами» і «людьми», і кожен потрапляє створити лиш свого роду клясову утопію, що розлітається як хатка з карт од першого подуву дійсности. Доморослий фордизм Олександра натрапляє на опір якраз найкращих елементів села, що вже скуштували «кріпацтва», нехай і в інших формах, і вертатись до його ні за яку ціну не хочуть. Грицько добре оцінив заходи братові: «Справа йде гарно, я вірю..., і йтиме, поки ти живий, та й згине, тільки заплющиш ти очі. Ех, брате, брате! Скільки сили, скільки снаги, серця та розуму дала тобі доля! Що б здолав ти зробити, якби думав не тільки про користь, про гроші, про хліб та придоби, хоч і не для себе, а для інших, а ще про щось вище й більше!». Олександрову утопію цим засуджено без

1) «Житє і слово», 1896, кн. I, стор. 34.

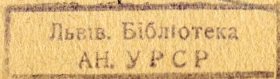
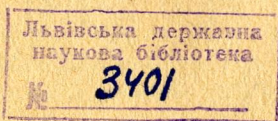
2) Там само, стор. 38.

жодної пільги: стоїть вона на глиняних ногах, залежних од першого-ліпшого випадку, і будуччини не має. Та не твердіша й утопія Грицькова, хоча всі свої симпатії віддає автор своєму героєві й думає, що він знайшов те, «щось вище й більше, що скрашує «користь, гроші, хліб та придоби». Це ілюзія може ще більша, ніж фордизм Олександра в українських обставинах 80-х років. Автор, проти своєї волі, трохи прогортає завісу над Грицевою справою: урядник вже звернув на неї свою увагу. Правда, дворянин Судиєнко сільського урядника переміг, переміг би може й станового,—але чи переможе так само легко, напр., жандармського полковника в білих рукавичках, що на його, Грицеві, «витівки» не міг іншими очима дивитись, як і той урядник без рукавичок? Російська дійсність 80-х років дає на це нехибну відповідь. «Життя людське,—зазначає Вол. Леонтович в епілозі про долю своїх героїв,—скупе на втіхи й відміни, то й плине певно так тихо і в їх, як і в нас. Гриць у Горобцях, Олександр в Рівчаку живуть і роблять так і те, як жили й що робили вперед». Ну, ледве... і «економізм» Олександрів, і «культурництво» Грицеве однаково не брали під увагу політичних обставин абсолютистичної Росії, вирішали справу чи то добробуту чи сумління без справжнього «хазяїна», що й економіку й культуру силоміць заганяв на послуги мертвим Крутенам. На меншому він не мирився, на інше пристати не хотів і тому в його очах і Олександр і Гриць однаково були шкідливими мрійниками, що руйнували Крутенів «рай», а їхні спроби в умовах тодішньої дійсності по-за межі утопічного мрійництва не виходили.

Вірні картини життя «людей», змальовані тямующою рукою, борсання кращих серед «панів» перед неминучістю фатуму так само добре відоме авторові,—ось те цінне, що й досі маємо в повісті В. Леонтовича. За тяжкого туману 80-х років, під «сірою, безколірною, гидкою нудьгою», що посідала життя, він зумів розглянути нуртування живої сили, боротьбу між протилежними таборами, що неминуче проводила і до 1905, і 1917 років. Деталі ще не були ясні—

і з цього народились ті клясові утопії, в які автор пробує прибрати невиразне ще нуртування. Але загальну картину двох таборів, що стояли один навпроти другого, автор схопив вірно і змалював правдиво. Своїми художніми ресурсами В. Леонтович стоїть ще цілком на старому ґрунті (порівн., напр., опис ярмарку); оті коротенькі розділи з докладними іноді штучними заголовками, копіюють звичайні форми повісти другої половини ХІХ в., починаючи ще з Дикенсоної. Схематизм та ескизність у малюванні, розсудливість ув освітленні так само відповідають часові, коли панував нарис, а тенденційність посідала навіть великі таланти. І все ж по-за всим тим озиваються у Леонтовича й нові голоси,—ті, що роблять його до певної міри предтечею молодого покоління в українському письменстві. Тематично «Пани і люди» безперечно стоять у генетичному зв'язку з Винниченковими «Контрастами», «Голотою», або нарисом «Біля машини». Одкинувши клясові утопії, тим твердіше молодше покоління оташувалось на тому ґрунті, що може перший у нашому письменстві зачеркнув виразно Вол. Леонтович.

Сергій Єфремов.



ПАНИ Й ЛЮДИ.

I.

СТРІВАННЯ. ЗДАЄТЬСЯ, НЕ ПОГОДИЛИСЯ
В ПОГЛЯДАХ.

Стояв веселий соняшний весняний день 188... року. Серед широкого рівного степу, вкритого м'якими колірами молоді зелені, мов зомліла, мов мертва маячить станція Н-ської залізниці, що простяглась по самому кряжу поміж двох степових річок. Ввесь день самотнє марить та станція, обліплена заспаними, неохайними єврейськими хатками, що, як з землі вирости ораз із нею, без ряду тиском туляться до неї, наче грають в тісній баби. Цілісінський день не видно й не чути нікого на станції, хіба зрідка простугонить по кам'яному бруку валка з хурою та вибіжить їй на зустріч фактор, поджерготить, попорядкує трохи, крутячись на рамці з паличкою, поки люди скидають вагу, приладнається тут таки, чи не можна одурити хурщиків, та й біжить тоді трюшки додому, а біжучи одно мота й крутить головою, бо дума. Дума він і про гешефт, і про балабусте, і про бурнус, що треба купити для балабусте, і про те, де-б зажити на його грошей, і вп'ять про гешефт. О, багацько думок є у кожного фактора!.. Знов тихо, хіба пересунеться крадькома через вулицю нашороханий до всього, боязький прибудний собака, що на-

скиглившись по господареві та мов втративши останню надію, ника, як неприкаянний по заспаному місцю, шукаючи по задвірках якого заживку.

Години так коло четвертої дня, заспана станція відразу прокинулася: задеренчали й заторохтіли, підкочуючись до ганку балагули й розмолоті фаєтончики: висипали комісіонери та шабаї, що як комашня метушаться по наших двірцях залізниць, такі швидкі та заклопотані, наче роблять справжню роботу, нишпорячи собі гешефту; прийшло чимало й селянського простого люду, хто за ділом, а хто й так ради свята (бо тоді саме упалось маненьке свято), постояти вкупі та подивитись на великий гурт людей. І вже хто-хто, бо чоловіки не так до того дива—більше до шиночків горнулися, а що цікаві дівчата та молодиці—так і висипали, так і закрасили усю пляцформу кольористими стьожками й хустками своїми, сміючись та цокочучи щось проміж себе.

Проскочило тут декілька й панських повозів не однієї злади, найбільш обскубані та затьопані, позапрягвані шкапинками, але часом були й дуже чепурні та красні. З таких була й легесенька коляса паничів Судиєнків, що прудко підкотила до ганку парою баских карих огерів трохи не тоді, як надходив уже поїзд із Київа.

З коляси поважно вийшов старший брат—Судиєнко, Олександро Михайлович, та зразу подався на пляцформу виглядати меншого брата, Гриця, що їхав додому з університету.

Та вже був і час. Пренизливо дрібно заторохтів дзвоник на пляцформі, даючи знак про надхід поїзду й ораз, грюкаючи, відпихуючися то сопучи, тихо, мов захлялий, став насовувати поїзд до станції, ледве тягнувши повз Олександрових очей довгу низку вагонів, повних незнайомих людей, що так само, як він їх, проминали його недбалим оком.

Двічі ревнув у трубу, мов заїржав паровіз; завищало уразливо гальмо на колесі; цокнули тарілками вагони один об одного. Поїзд струснувся й став, а ораз струснулася земля і мов ввірвалося те стуготіння, яким озивалась вона на могутнє грюкання його коліс.

Привітно осміхаючись, кинувся до брата менший Судиєнко—Гриць і, обіймаючи палко, цілував його. Після перших хвилин вітання, брати zostалися ще якийсь час на пляцформі. Нарізно вони дуже вдавалися один в одного, але тут, коли вони стояли поруч, зразу видко було велику між ними відміну.

Олександро опасистий, круглий, меженного зросту людина, тримав себе спокійно та рівно з пильно виробленою повагою. Так, здавалось, він ніколи не кидав думки про те, яким оком глянуть на його люди, хоч з позору й обсилав кожного недбалою погордою. Спокійна, холодна, кремезна вдача практичної людини, відбивалася на його хоч і гарних, та трохи нетесаних рисах. Справжньої м'якої доброти мало було в Олександровому обличчі, як мало було й у самій вдачі його. Та й та здавалася якоюсь чужою, мов про нагоду десь позиченою, вдаючись швидче до холодної слухності, ніж до чулої прихильності до людей.

Гриць, навпаки, був веселий, стрункий і худий, може аж надто. Довге чорне волосся, високою шапкою настовбурчилось на голові, затіняючи його бліде обличчя. Знати було, що то кипляча невпинна натура, та якісь стосунки, якісь пригоди вже поклали на ній ознаку смутку та втоми. Тільки десь глибоко в очах ще жевріли дві іскри давнішої завзятости, іноді ясно спалахуючи, але завжди їх покривав тихий рівний відблиск на все вибачливої думки. Тонкі, мов виточені риси додавали якийсь поетичний вигляд усьому його обличчю.

Тим часом до братів не надійшов, а швидче підкотився гладкий пузатий чоловік, одягнений у мундирі народньої освіти. Чудно було дивитися, як він, силкуючися йти швидче, дрібно та часто, нестотно індик, тупотів ногами. Сутужна робота тягти поперед себе черево примусила його важко засапатись, проте гладкий, аж лиснявий вид його ще здалеку розлігся, сяючи широко привітним сміхом.

— Здорові були, Олександро Михайловичу!— голосно вичитав він Олександрові, немилостиво трусячи йому долоню.

Се був інспектор повітової гімназії.

— А ви що тут робите? — спитав його Олександро.

— Ох, голубчику, лихо спіткало, начальства виглядаю з Харкова. Треба вітати його найпривітніше,—відповів той, визначаючи на виду заклопотанність.

— Оттак піймалися, пане інспекторе!

— Ох піймався... не люблю я цих старшинських наїздів. Їй-богу, хто його зна, чи все ж то справно...

— І боїтесь?

— Та й боюся,—знесила осміхаючись, відказав той.

— Байдуже, сміливіше! Та якої-ж ще шани треба вашому начальникові, коли ви прибігли йому на зустріч за 20 верст?

— Та ще як!—повеселішав інспектор.—Ви-б глянули, яку карету, які коні спорудили його превосходительству!

— Позичені?..

— А то-ж,—зареготався інспектор.—Одначе вже надходить поїзд,—стурбувався він, глянувши на залізний шлях,—треба лагодитись.

І на-швидко попрощавшись з братами, він навди-

вовижу за-для такої товщини, прудко подавсь на середину пляцформи.

Коли перегодом Судиенки зайшли у станційну залю, вони побачили там двох значних генералів за обідом і біля їх якогось пана. Так здається—не-мов-би пана інспектора, а може й зовсім не пана інспектора, бо пан інспектор має червону як жар пику, а цей—блідий, як панянська хустка; та й пан інспектор завжди стоїть просто й має голову вгору, а пузо вперед, а в сього пана чисто нема пуза, спина чогось уклякнула, а сам він, коли хто з генералів щось вимовить, так випинається наперед, мов націляється ковнути їх слово. Проте то був таки він самий, а не хто інший. Дожидаючись, поки начальство пообідають, він стояв біля їх, силкуючись забавляти значних гостей розмовою.

— Ваше превосходительство! Як то гарно, що ви завітали до нас у такий час. На дворі весна; у нашому городі чудові околиці. Ваше превосходительство можете намилуватися чудовою природою.

— А, а!—завважав недбало начальник.—Справді? Як що так, то треба зостатися у вас на всі іспити, щоб роздивитися і на всі чуда.

Не зразу здужав відказати що-небудь інспектор, почувши таку відповідь. Кілька хвилин простояв він мов тороплений...

— Дуже вдячні будемо вашому превосходительству за таку ласку,—знесли промовив він вже нарешті. Але-ж голос його мимоволі визначав, як до вподоби припала йому така ласка.

Розмова ця велася голосно. Почувши перші слова, брати мимоволі прислухались далі. Тепер, виходячи з залі, Олександро обізвався до Гриця:

— Одначе не дуже щастить інспекторові, дарма що він щиро труждається.

— Ат, на твого пана інспектора гидко й дивитись,—сердито відказав Гриць.

— Ну, ну, що-ж там гидкого? Світова річ. Хоч правду мовити, я-б не здолав так перероблюватись, як цей добродій... Але-ж я люблю милуватися на таких приязних...

— Фу, брате! Милуватися на сором людський—се на гаразд та й не лічить тобі.

— Проте ці люди... вони доволі щасливі з своїм соромом. У місті ти певно надивився на їх.

— Ну, у місті й не на те ще надивишся.

— То ти не дуже улюбив місто? Радий за тебе. Може не схочеш і сам поневірятися по містах. Але справді, коли вже зайшла розмова, то скажи, що ти маєш робити?

— В місто й на уряд авже жне поїду.

— Зостанешся дома, та господарюватимеш? Нема краще!.. Тут ти знайдеш справжню роботу—хліборобство; будеш сам собі пан, ні від кого не залежатимеш, ніхто тобою не керуватиме, а робитимеш, що схочеш.

— Тим то я й не поїду у місто, та ще тим, що у місті робота в'язана.

Одначе, Олександро, що дуже не любив міста та хотів ще більше довести братові, щоб zostався дома, не задовольнявся такою відповіддю.

— До того-ж,—додав він,—робиться не по правді. Село виховає, трудами та потом своїм ви-кохає освічену людину, яких йому треба; а місто раз-у-раз відбира в нас наших вихованців.

— То правда, тільки шкода, що й селянські вихованці, хто й не тікає з села, не дуже дбають про його. Я бачив доволі таких, що розказують про народню службу, а проте слугують тільки власним кишенням.

— О, не в тім річ. Я не знаю, чим так проштра-

филася тобі власна кишеня. Хіба хто робить, повинен бути голодранцем, або ще й голодним?

— Так не так, а хто дуже дбає про неї, той не матиме часу для народньої служби; той, що більше візьме освіти, менше зостанеться темноти.

— Те, те! Ті роботи, що ти натякаєш, ще хто й зна, чого вони варті. Певна річ, можна-б робити більше, та не кожен і здола: не так легко потрапить. Доволі буде, а й для користи народньої більше варто, коли ти даси добрий приклад розумного господаря й чоловіка, ніж непроханий плутатимешся до його справ... Та й освіта нічого не відбирає в темноти, бо за приводом її знаття, темнота зробить подвійно більше, ніж зробила б сама...

— Той лишок є діло освіти й належить їй, а ті, хто дбають все на других, нічого на себе, ті не матимуть сили в житті, себ то не матимуть і впливу на його.

Гриць хотів був ще щось відказати, та брати тим часом прибули вже додому. Розмова зосталася не повершеною, як часто бува. Але ж тепер час уже розповідати, як і де жили брати до цього часу.

II.

ДАВНІШЕ ЖИТТЯ ОЛЕКСАНДРА.

Зачиналися семидесяті роки. Миналася вже перша омана молодих мрій, розбурханих рухом громадської думки. Громаді набридло шукати правди та волі; старі розгнівались за неповагу, власники злякалися за свої добра, урядники образилися на дорікання проти їх влади... Всі довідавшись, як мало еднаються мрії з власним вжитком, гнівно повстали на нових людей, на їх погляди, не вважаючи на відміни між їми.

Почалася погінка, зразу тихше, де далі—дужче... Чудні, величні й смутні ораз часи. Ввесь край, стурбований як збаламучене море, розбився на два ворожі табори і знялася поміж їх буча страшенна, боротьба клята, як саме пекло. Обидва вихвалялися, що допоминаються правди і щастя людського, обидва йменням її ганьбили й карали другого, та й забулися про неї, слідкуючи за своїм ворогом. Запеклість тієї боротьби спорудила тоді людей байдужої до неї і до всяких громадських питань вдачі. До того схиляла безпечність, корисність такого становища, а помилки та гріхи обох станів, що боролися, гаразд виправляли таку байдужість перед власним сумлінням і людськими очима. І от люди холодні, люди егоїсти, відкаснувшись від усякої громадської праці, заходилися впоряджати власне життя та щастя.

Олександровчився тоді в гімназії, що стояла осторонь від суспільного руху. То була школа про багатших, значного роду дітей. Школярі мешкали у самій гімназії і начальство стежило кожен їх ступінь. Слава про сувору, кремезну вдачу старшого тієї гімназії гула геть далеко. Мов закутий залізною зброєю усяких регламентів, він виправив школу згори донизу на свій кшталт, примушуючи всіх додержувати поведеного їм ряду. Кремезна вдача суворого навчителя, його слова, повні сили практичного розуму, мали великий вплив на Олександра, як відповідні його розумній вдачі.

Вийшовши на університет і вперше опинившись серед найбільшого розруху нашої молоднечі, Олександровже звик з погордою поглядати на її палкі турботи. Університет тоді скидався більше на військовий табір: трохи не щоденні сходи з цілою бучою супереків, якісь таємничі громади, якісь розмови насамоті, папери, що з рук на руки нишком передавалися. А проте вже минала мана тих

завзятих, трохи розрунтіаних поривань, що турбували наше суспільство. Навіть з катедри почулися застережливі голоси. І Олександро конче не схотів пристати до загального руху, але спочатку з цікавості, та аби не розрадитись з товариством, не цурався ще тих сходів, де міркувалися чисто студентські справи. Одначе, коли заводилася яка-небудь гаряча розмова, він, навіть згоджуючись, слухав її з таким зарозумілим осміхом, визирав з такою погордою, мов його забавляла дитяча завзятість того, що казав, і мов сам тільки знав він куди цікавіші речі, куди правдивіші погляди.

Та часто й ніколи було Олександрові поспішати за товариством. У його було кілька значних знайомців та родичів, що їх відвідувати звик він уважати за невідмінне.

Так склалося, що йому довелося замолоду доглядати свого й братового добра і з університету він порядкував спільною маєтністю.

Раз, коли товариство оголосило схід щось вже трохи не десятий у ряд, Олександро саме відібрав листи з економії і, заклопотаний господарськими справами, зостався дома, а ввечері поїхав за порадою до одного знайомого пана—сусіди, що мешкав по зимах у тому місті.

— От дякувати господеві, що бачу вас цілим, здоровим і не в острозі,—весело привітав його пан.

— А з якої речі мені б бути в острозі?

— А ви й не знаєте? Та, правда, ви не були на вашому сході, і добре,—бо ось тільки заїздив до мене жандармський полковник та хвалився, що забрав той схід ухолодну.

— Ет, погано! А що-ж їм буде?—спитав трохи з жахом Олександро.

— Байдуже! Прохолонуть днів зо два та й годі,—засміявся пан.

— Ну, то ще нічого.

— А вам що? Аже вас там не було.

— Як то що? Ви знаєте... товариство...

— Годі бо лишень. Яке товариство? Ви живете не за-для товариства, — за-для суспільства, а, правду мовити, погаласали трохи, то й буде,— набридло вже...

Тут увійшов новий гість і розмова пересіклася.

Олександрो почував себе ніяково й почав був прощатися.

— Куди ви? Я вас сьогодні не пущу, ви мій гість...—спинив його пан.

— Треба все ж таки навідатись.

— Куди? Чи не до сходу?.. Ха! ха! ха!—зарего-
тався веселий сусіда, такою чудною здалася йому
та думка.—Ха! ха! ха! чи не поїдете ще ви у хо-
лодну прохати собі там помешкання?.. Годі, годі!
Кете шапку та ходіть краще забавляйте панно-
чок... то ваше діло.

І сміючись, він відібрав у Олександра його бриль.

Днів за двоє справді випущено товариство з хо-
лодної. На сей раз з університету ще не вигонили,
та вже похвалялися, що вдруге так не минеться,
і з усього було знати, що на такі вчинки почи-
нають дивитися суворіше. В додаток виявилось,
що декого москалі, забираючи з сходу, торкнули
батогами, а в холодній вперше обійшлися з това-
риством неповажно. Студенти вийшли з холодної
сердиті. Зустрівшись з Олександром один з між
них напався на його з лайкою:

— А ви, Судиенко, наче знали, що збиралися
скоїти наші урядники... Не ходити, куди кличе вас
громадська справа, підло—намотайте се собі на
вашого вуса!—сказав він Олександрові.

Це було з самого початку другого курсу. Оле-

ксандро, вихований у школі, де звичайність вважалась за найпотрібнішу річ, дуже розсердився.

— Будь ласка, добродію, сховайте ваші слова для себе. Я хочу, щоб зо мною поводитися ввічливо, хто має до мене справу балакати.

Біля їх стовпилося кілька чоловіка, і вони осміхалися, очевидно глумлячись з Олександра.

— А чорт! Хвинтик!

— Ви не візьмете ваших слів назад?

— І не подумаю.

— То, будь ласка, знайте самі й перекажіть вашому ввічливому товариству, що Судиенка ніколи вже не буде на ваших сходах.

Таким побитом Олександро розбратався з товариством і, хоч зразу жалкував на те, почувачи себе ніяково поміж неприязних, глумливих позирів студентів, а додержав таки свого слова. І його парубоцькі роки минули поміж людей дохожалих, за клопатами, яких не знало інше товариство.

Потроху вироблений їм погляд, а найбільше звичка, виправляючи таку окремість, начисто увільнили його від давніших турбот сумління. Так минуло чотири роки. Відібравши диплома, він не пішов далі науковою стежкою, не шукав собі жадного уряду й не зостався у місті, а поїхав зразу на хутір та заходився порядкувати господарством.

Проте й його не поминули деякі питання, що турбували тоді суспільство. Деякі книжки, деякі розмови, рух громадського сумління звернули його увагу на побит селянських робітників. Він осівся на селі вже доволі свідомий, як живеться простому людові і дома і в наймах, хоч знаття те й ставилося більш на книжках, ніж на справжньому житті. Ще з університету він не раз наказував управителеві, щоб той впорядкував в економії

дещо з начитаного їм для поліпшення побиту наймитів. Але вправитель, хоч і не зла, та чисто практичної вдачі людина, не бачив жадного пуття у таких заходах та все відмагався то неможливістю, то деякими пригодами, що перебаранчали буцім йому вволити волю молодого пана, інший раз не зовсім і доладні вишукуючи на те докази. Хто інший з вдачею більш палкою, з дужчою любов'ю до таких замірів може й посварився б з їм, слухаючи його хитруваті відмовки. Та вправитель добре й чесно порядкував господарством. Олександро був йому вдячний за його господарювання, тим він спокійно слухав ті відмагання, іноді тільки сміючись нишком з боязької упертості обережного вправителя. Він заспокоював себе тим, що так само ведеться скрізь і згодився з думкою задати справу до часу, коли сам житиме на селі.

Ідучи на село, він ще думав про те, як стане в пригоді бідному людові, буде їх порадиником і помагачем, направлятиме їх юридичні справи, коруватиме їх слабости, багато ще й іншого гарного діла, якого й сам він не зміг би сказати гаразд, марилося йому тоді. Все те конче було не головна річ, головна річ його була власне господарство, але як любий спочинок, як розвага від клопоту, як утіха за-для душі—ті заміри займали чимале місце у його мріях.

Та насправжки счинилося не так. Не справдилися молоді заміри, не пішли вони далі думки та маленьких полагод давнішого ряду. Все те, виявилось, були прості мрії, що їм не суджено та й не можна було справдитися. Тут на селі повсічасний клопіт господарства принадажував Олександра все дужче та дужче до себе, а відносини до простого люду відбивали й хіть і спромогу ставати їм у пригоді. Він не счувся і сам, як потроху весь

погляд його на життя, на той люд селянський переробився на новий кшталт. Часто стомлений клопотом Олександр не міг узятися до чужої справи; вдруге, селянин, віками покривджений паном, боявся послухати його поради. Більш над усе розради на ґрунті економічним не давали з'єднатися їм і на другому ґрунті. Олександр був пан, найширшої води пан, що змолоду звик він триматися чисто, багато та чепурно, гидувати неминучим народнім брудом, ще з замолоду при звичаївся він поводитися з людьми холодно, неприхильно, по формі, не схиляв до їх свого серця, не любив і єднатись з нерівнею. З таким поглядом, з такими звичками він з'явився на селі, як той камінь з другої планети, що не знає відкіль заносить часом на нашу землю. Він був надто чужий між селянами, їх ображала його гордовита поміч і як сам він мало тямив їхню розмову і їхнє прямування думок, так і вони мало розуміли його. Кожен, видимо, винуватив за се другого, але мужик нічого не казав про те Олександрові, бо економічна залежність спиняла його, а Олександр частенько кидав мужикові докірлеве уразливе слово. Те слово зривалося попереду рідше, зривалося тільки тоді, коли дуже втопившись, він не здужав перемогти серце розумом, але згодом то стала вже звичка, то виробилась вдача поводитись з простою людиною, як старший з меншим. Звичка до влади виправляла владу, мов надавала на неї якесь право, а догадливий розум знайшов на те нові погляди з цілою зброєю доказів до їх. Стріваючись з народом тільки на ґрунті обопільного розладдя та неймовірства, Олександр й не думав, що нарід, як те море, єднає й перемішує в своїх хвилях найнесуменніші поривання, а збирав до купи всі провини Грицька, Данила, Івана... і цілком звалював їх на

нарід. Так не спізнавши його, він вже розійшовся з їм. Вважаючи себе вище від народу, Олександр не хотів його кривдити. Він виробив собі регламент, як слушніше поводитися з ним, та розумом його не керувало серце, і регламенти ті вийшли суворі, як закони Дракона. То тим більше, що відкинувши давні мрії, він зостався біля однієї справи—власного господарства. З сердитою упертістю завіряв себе Олександр, що єдина мета його, його робота—господарство—повинна йти якнайкраще, що це буде той спиток, що через його він досвідчиться, чи вдатний до діла. Те діло стало тепер його паном, його богом. Нічим не пошкодував би він за-для його розвитку, навіть людьми. Робітники можуть мати свої скорботи, свої радощі, людські поривання. Йому байдуже,—ті поривання не виправляють несправности. Робітник повинен бути машиною. А щоб жива машина не робила помилок, щоб покірливо слухала вона свого стерника, Олександр знайшов один тільки вдатний спосіб: не давати волі серцеві, заорудувати нею рівно, неприхильно й суворо. Такі гадки не вжахнули його, вони склалися нишком, крадькома залазили в душу і потроху почали їм керувати.

III.

ДАВНІШЕ ЖИТТЯ ГРИЦЬКОВЕ.

Грицькове життя пройшло зовсім іншим рядом. Роки йшли, а з роками змінювалися стосунки, поривання людські, зриваючи нові питання, виробляючи людей нової вдачі. Чи краще, чи гірше те нове становище, чи кращі, чи поганші ті нові люди—так треба, так велить історичний закон, без їх історія не зробить свого важкого, належного на той час кроку, без їх не справдиться жереб народній.

Боротьба двох станів нашої громади, що знялася за часи університетських років Олександра, доживала кінця. Тепер очевидячки стало, хто з двох ворогів подужає, чия сила—і живо став спорожнятися слабіший табір. Замітаючи слід, викидаючи, як непотрібне сміття, свої давні мрії та думки, юрбами тікали з його люди. А той, що подужав, ще не заспокоївся; ще не прийшов час; коли дужий—радий своєю силою, забезпечений, заколиханий нею, ласково милує ворога. Викоренити, знищити саму згадку про його, загубити все, що хоч на крихту єдналося з їм у погляді,—то стало метою часу. Тоді не шукали й не хотіли шукати середньої стежки, не дошукувались, що правди було у ворога, не гадали, хто перейшов край, а хто бажав можливого. Тоді розбили усю громаду на дві отари: шпаків і цапів, і всіх цапів нацькували вовками...

Та мета знівечила наші школи. Нещасна думка скрізь вбачати небезпечну крамолу примусила забути про те, що школа повинна виховувати в дітях честь і знання науки. Про їх забули,—чудна річ: їх навіть боялися. Дітей узято на підзор. Дітей оголошено ворогами уряду. Не треба було, щоб охоче з любов'ю вживали діти науки, щоб вони усю силу своєї любови до навчителя переводили й на неї; хотіли, щоб вони вчилися не за-для науки, а за-для страху і, хто скаже, може і вчили не на те, щоб знали, а щоб боялись. Учителю не смів сам-на-сам сказати своїм вихованцям слова по-людському. Він повинен був поводитись з їми суворо, без приязні, без любови; він повинен був тією суворістю впинити в дітях якогось, не знає ким вигаданого, хижого звіря. Він начальство, він уряд,—і підданаць-школяр під його палицею мусить виявити

свою прихильність до вживання палиці... Гриць саме був тоді в гімназії...

Так це скрізь стало враз. Якийсь новий дух дмухнув здалеку, з самої гори, з далекого осередку державного кола. Хвиля по хвилі розбігався той струмок на далекі країни, як вода, від кинутого в ставок каменя. Вже в середині давно призвичаїлися до нового уряду, вже давно там усе втишилося та йде на новий лад. А країни ніяк не хочуть покоритися новому рухові; треба часто особливого всилування з гори, цілої бучі гніву та кари, аби викоренити неслухнянство глухих кутків на далеких країнах. У Москві, Петербурзі, Києві вже давно школярі, приборкані, задавлені дисципліною, а в маленькому повітовому місті, де вчився в гімназії Гриць, школярське товариство гуляло вільною волею, як колись та преславна бурса. Никати гуртом по вулицях, сполошити заспаних городян гуртовим співом, вертаючись опівночі з далекої гулянки, завести танок і співати навіть у самій школі, нацькувати в гурті глумом неприязного навчителя, або відброїти його гострим словом, не вчити загаданих лекцій, не додержувати форми, збиратись на читанки—все те було найзвичайніша річ у тій маленькій гімназії. Гриць зазнав ще часи тієї вільної волі. Чого тоді не завела молоднеча: спільну книгозбірню, спільну позичкову касу, гуртові вимагання вільгот від начальства... Та коли Гриць був уже у сьомій класі, як вітром рознесло всі ті давні поведенції. На очах його один по одному позлітали з посад і директор, і кілька чоловіка вчителів. Багацько школярів повигонено з школи. Наїхали якісь офіцери, чогось шукали, чогось допитувалися, скрізь нишпорили та садовили молодісіньких хлопців ув остріг. Довелося посидіти й Грицькові. Коли трохи заспокоїлося, коли перебрато й перечищено усю школу, тоді повелося усе

інше, по-новому. Важко було зносити хлопцям нові звичаї.

Ще змалку Гриць був тиха, добра дитина. Живучи самотне на селі, без товариства, на руках у старенької тітки, що не пускала його гуляти з селянськими дітьми, дитячі роки просидів він над книжкою. Ввесь день никав самотне по великих похмурих покоях, та або зачитувавсь романів Емара й Майн-Рида, або часом заб'ється нишком у хату, де сиділи покоеві слуги—все старенькі доходжали—таї слухає, що розказують вони одна одній, згадуючи давніші роки, або народні казки й повір'я. Змалку якась тиха, смутна думка так і світилась йому в чорних, часом гарячих очах. Тільки в школі, та й то в старших класах, він мов відживів був зразу. Коли вперше товариські розмови, нові гарячі книжки про правду та щастя людське торкнулися його душі, з невимовною радістю почув він на серці жадобу жити не так, як досі, а жити й робити діяльно, просторо й весело... Мов квітки зацвіли йому на серці, і він увесь кинувся до громадських справ товариства, аж товариство сміялося з його палких поривань. Чи треба було збирати вбогому гроші, чи купити нових книжок до книгозбірні, чи зібрати товариство на розмову, чи посваритись з навчителем за яку неправду, скрізь охоче, своєю волею, виривався Гриць... Що було йому тепер робити серед нового становища? Він ніколи й дома не чув докірливого слова, найменша нагадка про яку провину турбувала його муками щирого каяття. Тим холодна, неприязна суворість була йому даремним мордуванням, ображала його. Правда, Гриць не сердився на напасника, він більше соромився за його, та, не звиклий ховатися з думками, не міг не сказати кожному що вважав за правду. Давніші вчителі сміялись нишком, коли він, ще ма-

ленький школяр, підводився тихенько на лавці й тихо та ввічливо, чи за себе, чи за товаришів починав висловляти навчителеві, що той счинив не по правді. Тоді ще з його сміялись. Коли він став більшим, дехто з старших боялися, соромилися, дехто поважали його. Тепер була уся відповідь: «Не рассуждать!» «Не рассуждать!» він не зміг, то й мусів перейти в другу гімназію. Там ще були старі звичаї і він добув останні півроку. Ці півроку між незнайомого нового товариства надали йому багацько гіркої самотньої думки, а гарячий огонь чорних очей, що так весело розгорівся був за останні часи, знов став потроху згасати.

Вибитий з милого йому кола давніх товаришів, Гриць дотягував гімназіяльні роки, аби дотягти, тишачись однією думкою про університет. Там, у тому новому житті, марилося, знайде він собі справжнє діло, справжнє щастя. Так колись то хвалилися й ославили ті, хто вперед вийшов з гімназії. Та тепер йшли вже інші чутки. За останні роки студенти, навідуючись додому, не хвалилися більше своїм життям, навпаки, багацько хто бідкався на його, але бідкання те мало звертало увагу Гриця. Якось не нялось йому віри, та й, правда, ніхто з їх не виявив виразно, чого їм не доставало в новому житті. Щось не так, як бажалось, щось не так, як марилося, щось безладне, безпутне,— а що, не видно з їх розмови. А й справді—якийсь туман налягав, якась хмара находила. Чудна річ: почне хто казати про життя своє студентське і не чути вже у розмові його тієї жвавої сили, що блищала у колишніх оповіданнях. Пильно прислухався Гриць до тих чуток, пильно перегадував він усе, що виявлялося у їх, і сумно ставало часом на серці. Але віра, молода, свята віра осміхалася та

тішила його, малюючи рожеві малюнки щастя, й не зв'язався він на бідкання товаришів-студентів...

Коли вагон залізниці підкотив Гриця до великого міста і вкупі з цілою юрбою незнайомих людей виплюнув його на вулицю і коли він опинився між тією юрбою, де кожен навипередки, штовхаючись, поспішав десь, не вважаючи на другого, він почув себе наче загубленим. Непривітно вражали його й байдужий заклопотаний вигляд людей і їх хиже шарпання один одного і темний, нечепурний обідраний колір усього малюнку, де, як у купі сміття, блищали й розкоші й злидні. Дим, стугін, галас, мішалися і різали й очі й уха. Непривітно привітало Гриця велике місто, ще непривітніше привітала його «alma mater».

На самих дверях університету Грицька стрів невимовно пишної постати москаль і, оглядівши його зверху до низу, сердитим голосом висловив Грицькові, яке непотребство вчинив той, убравшись в українську сорочку. Се було перше митарство. З рук на руки передав москаль Гриця субінспекторові. У великому вбраному покою за столами пишалося їх кілька чоловіка на високих стільцях, а не було й поганенького про студентів. По всіх покоях та коридорах великої будівлі університету висіли поприбиваті довгі друковані папери з наказами студентам про волосся, про вбрання, про таке інше... Нікчемні порожні накази, докучні, як комарячі співи над ухом. Обдивившись Гриця і щось записавши у товсту книгу і навіть нічого йому не сказавши, нестотно, як те роблять господарі, оглядаючи свій табун, відпустив субінспектор Гриця. Він увійшов до великого покою, де, як у вулику бджоли, товклося сот зо три студентів юридичного відділу, на який записався і він

сам. Великий натовп молодого люду, між який уміщавсь тепер Гриць, чудна річ, не виявляв зовсім молодой веселої спільности, не знать було навіть і охоти до товариського еднання. Порозбиване на маленькі купки очевидячки давно знайомих, товариство базікало й реготалось, та чим бавилися вони, то були питання цікаві тільки їм самим. Кожен незнайомий, хто не тільки б устряв до їх розмови, а навіть став близько, або надійшов розпитатись про віщо, стрівався не надто привітно, й холодна досадлива на турбування відповідь відбивалася неприязню та боягузькою обережністю. Не стало вищих жадань у товариства, не стало й зв'язку, страстилося й братерство між їм. На всіх була ознака офіційности, що за нею даремно силкувалися сховати обопільну боясть та неймовірство. Розмови, що їх доводилося чути окрайками, все були про дівчат, про піяцтво, про яку вуличню бучу, або крутилися біля урядових посад, біля роздобування грошей, або таких-сяких правничих каверзів. У Гриця було кілька давніх знайомців-студентів усяких курсів та відділів. З їми він бачився часто, все то були щирі, гарні, розумні хлопці, всі вони любилися щирою приязню, але—така ознака часу,—їм часто зійшовшиися, ні про що було розмовляти. Гриць хотів був зладнати гуртові читанки, але читанки ті якось самі не зладналися й найчастіш, коли сходилися приятелі, вони посиляли по пиво й горілку і, коли чарка обіходила коло, тоді ставало веселіше на серцеві, тоді вільніше повертався язик, метчій метушилися думки і веселіша ставала компанія. Тут Гриць уперше й привчився вживати чарчину.

Довго тяглися студентські роки. Гриць то ховався на самоті та ковтав книжку за книжкою, пролежуючи з нею і день і ніч, то никав по місту сам або з приятелями по кавярнях, шинках і гуль-

бищах, або кидався шукати нових знайомих. Він заходив у багаті покої, та там його гнітила туга; він зазнав славетних письменників і вони вітали його, як свого й чимало вечорів прослухав він їх нові твори й їх змагання, він допоминався навіть таємничих незаконних братань, та скрізь ввижалася йому ознака віку його—сіра, безколірна, гидка нудьга. Скрізь люди ходили, як мерлі—без волі, без думок, без мрії, без широкого заміру, заспані з безнадійно звислими руками. Скрізь життя ледве плинуло, мов та каламутна застоюна водотеча у гнилій твані, а нудьга, туга й смуток, як густий, непросвітний туман налягли й сповили землю, а між тим туманом, ледве видко, никали зомлілі, захлялі люди.

Важко гнітюче почуття виніс Гриць з свого студентського життя. Як важка мара, згадувалося й давило воно його. За ці роки він набачивсь, наслухавсь доволі й прича смутку нічого не винесло його серце з цього, як кажуть, повного кипучої діяльності городянського життя. Втікти відси, знайти собі хоч не щастя, а спокій, заховавшись у у селянську пущу, то стало метою й надією Гриця. Зоставшись насамоті з власними думками він тільки й жив мріями та міркуванням. Незадоволене бажання щастя поклато сумні коліри на його світогляд, хоч невсипуща робота думки, звертаючи увагу на «причини» наддала тому смутку на все вибачливого спокою. Як те завжди бува з людьми, хто не знайшов долі навколо, він з тим більшою щирістю споетизував несвідоме. Жадоба щастя надхнула його такі мрії, як наділяє вона їми усіх, хто не втратив ще останньої надії. Ті надії може й під впливом сучасного громадського руху обернулися на село та нарід. Довгі роки визволяючись від туги тільки своїми мріями, він конче закохався

у їх дужче, ніж то міг би хто інший, хто мав більше у власнім житті.

IV.

ПРИГОДА РІВЧАЦЬКОЇ ГРОМАДИ.

Прибувши додому, Гриць не зразу взявся до господарства. Він ще відпочивав, придивлявся до селянського життя та їздив з першими візитами до сусід. Олександро, як і давніше, доглядав усього сам. Обидва брати жили дуже добре та любили один одного, тим сварилися вони дуже зрідка, хіба трапиться який вже нагальний привід. Все-ж велика відмінність вдач та поглядів викликала іноді невеликі розради. Так трапилося навіть і цієї весни, ще як Гриць не скінчив університету, а приїхав додому тільки на Великодні святки. По весні рівчацька громада (Рівчак—так звалось село, де жили Судиенки) щороку приходила до пана умовлятися за випас своєї худоби, бо як власної землі було обмаль, то толоки їй не достачало. Повелося здавна, що за той пастівень люди відробляли панам, косячи та звозячи хліб по скільки там від товарики. У цьому році, поміркувавши, Олександро, підвищив той відробіток, загадавши відробляти не по 15 сажнів, а по десятині від кожної худоби ¹).

Рівчацька громада зійшлася до зборні.

— Що ж це буде?—гомонила громада, а найбільш над усіх Пилип Горленко.—І так вже не

¹) По наших місцях весь степ по економіях розрізується на лани по 6,8 або 10 дес-тин, так, щоб у кожному лану, хоч з одного боку було 120 сажнів. Звідти, беручи десятину вдовж на усі 120 сажнів завширшки, лічуть у їй 20 сажнів. 15 сажнів= $\frac{3}{4}$ дес., 10 сажнів= $\frac{1}{2}$ і т. д.

можна на світі жити, землі нема, грошей чорт бачив, тільки на пана й робимо, а він ще вигадує відробітки побільшати. Не хочемо відробляти сього лишку,—хай він подавиться з своєю толокою.

— Не хочемо!—сердито обізвався дід Микола Можаренко,—що ж хай поздыхає скотина, або хай землю гризе на громадській толоці?..

— Диво! Чи тільки й світу, що у вікні? Підемо до Крутена, до Сайчевського,—згадували сусідніх панів.—Побачимо ще тоді, як він з своїм хлібом у косовицю вправиться!

— А скотину за десять верстів гонитимеш? Та й там вже з давніх давен таке здирство повелось, як се й наш пан надумав.

— Чого ти оступаєшся за свого пана, мов за рідного батька? Чи він тобі грошей дав, чи може корову?..

— Хай вони тобі викажуться!

— Викажуться, та не мені. А чом же ти на панову руку горнеш? Що з того, що так само заплатимо, та не дурно, бо й нашого навчимо. Знатиме вдруге, що й нами не покаверзує, не буде вирвами відробітки підвищувати, як хліб у степу погніє.

— Гріх так, синку,—відказав старий,—хліб божий дар.

— Божий дар, та чортові впавсь.

— Та воно так,—загомоніла громада.

— Ну та й нема чого довго базікати, ходімо до Крутена.

— Все ж таки треба попереду ще до свого пана навернутись...

— На віщо се так?

— А може він прочуняється та скине.

— Діждешся, як - же! Ось слухай, старий, не збивай бо людей.

— Та й дома воно все спосібніше...

Знов знявся галас, за гомоном не можна було нічого розчовпати, хто куди верне. Але згодом погодилися ще раз з паном побалакати, а вже коли що, то шукати вільнішого місця.

Громада посунула до покоїв. Олександро ви-йшов на рундук, поздоровкавсь; люди поскидали шапки.

— Надягайте шапки... А що треба?

Минуло кільки хвилин мовчки.

— Ну?—спитав удруге Олександро.

Декілька чоловіка загомніло.

— Та не всі враз!—спинив той.

Наперед висунувся Микола Можаренко.

— Ми до вашої милости. Чи не можна б, пани-ченьку, скинути отой лишок з відробітків?

— Який лишок? Я ніякого лишку й не правлю.

— Та що згадали оце відробляти за худобу вже не по 15 сажнів, а по десятині.

— Аже-ж так скрізь навколо. Та й давно вже треба було б вам так відробляти, а ви й тепер бідкаєтесь.

— Не ламайте-бо звичаю, паничу! Як воно здавна повелося, хай так і буде.

— Е, який ти чудний, Миколо! Податки ростуть, усе подорожчало, ціна на землю побільшала, а ти хочеш, щоб я те саме з вас брав. Яка ж мені була б користь? Корисніше було б на оренду землю пустити, або й самому усю поорати. Мені й так не-вигода, а тільки вас жаліючи, худобу приймаю, бо вам нема де з нею подітися.

Дід Микола й надто не няв віри панським словам про невигоду.—«Бреше, вражий син,—думав він нишком,—без нас із хлібом не вправиться.—Та сього ж казати було не можна, тим низенько вклонившись, промовив він улесливо:

— Що там, що земля подорожчала, аже вона

в вас, хвалити бога, не куплена. Ніде не ділася, скільки було, стільки й є.

— Не плещи, діду! Ми з тобою зза кутка не прибиті, обидва тямимо, у чому тут річ...

— Ні, воно таки, їй-богу, так!—спробував Микола останній раз.

Почулося ще кілька голосів, що встряли до розмови.

— Їй-богу таки, паничу, так!

— І що його там? Як було, так хай і буде!

— Та так нам буде кривдно.

— І що воно за напасть така?

— А коли кривдно, шукайте толоки де інде. Скрізь тепер так.

— А в нас хай буде інак.

— Ні, і в нас так буде. Та мені ніколи довго балакати. Хоче—беріть, не хоче—йдіть до другого. А тільки, як і там не згодитесь, до мене не вертайтесь: я не прийму, бо зараз шукатиму більше строкових та оратиму толоку,—й Олександро намірився йти до покоїв.

— Слухайте-бо, паничу!

— Нема чого мені слухати, сказав ніколи,—інакше не буде.

— А так не прийдеться!

— То ваша добра воля,—та й подався.

Громада ще постояла трохи коло рундука, хто чухався, хто бубонів. Усі позирали сердито. Подекуди чутно шепотіли.

— Такої напасти ще й не було!

— Це дожилися!

— Чи довго ж тут стоятимем?—сказав вже хтось нарешті.

— А й справді, чого стояти?

Громада подалася від покоїв та, надійшовши недалеко, люди знов збилися натовпом у юрбу й почали гомоніти, почалися змагання та суперечи.

Багацько згадувано й Олександра, кожен раз прикладаючи не дуже ласкаве слово, а все ж таки поглядали навколо, щоб хто не почув та не приставив у покої. Нарешті вже порадилися йти до сусіднього пана Крутена.

V.

ПАН КРУТЕН—МАРШАЛОК ПОВІТОВИЙ.

Пан Крутен, старий та підтоптаний удівець, був доволі багатий сусіда Судиєнків. У тому повіті він правив за маршалка, бо маючи дуже хитру вдачу, верховодив на повітових зборах. Було заздалегідь ще перед виборами оббіга усіх та де улещуванням, де хисткою казанню про усякі громадські непорядки (бо був собі, нівроку, розумна людина) а де й обітницями, а поверне так, що, що там кажи, а накидають йому у коробку біляків та й опиниться він надивовижу самим громадянам на звиклій посаді маршалка. Був він хитрий за біса і по вулишному звався старою лищицею; та й личила ж йому така назва,—прийшла-ся, мов квітка!

Був ще він малою дитиною, коли вмер його батько, значний петербурзький урядник. Як часто бува, поки жив він, родина зазнала й завикла і до шани, й до розкоші. Вмерши, покинув він їй самі тільки злидні. Відміна була дуже раптова й важка, а давні приятелі не забарились забути про колишнє братерство. Ледве вблагала мати, щоб за їх причиною узяли сина на скарбовий кошт до науки у корпус. Тут, як вдатний до вчення, був він між першими. Вже й у школі, обертаючися між багатим товариством та не відбираючи з дому ніяких гостинців (бо мати, бідуючи сама, наділяла й його тільки порадою усіх слухатися, усім ста-

вати у пригоді, до всіх прихилитися, аби за їх причиною вибитися в люди), викохав він собі велику заздрість. Вийшовши на офіцера ще зовсім молодим парубком, він тільки й дбав, як би швидче розжитись. Але надто палко узявшись до діла, він помилився і, як то кажуть, проторгувався. Дуже гарний із себе міг би він знайти й кращу жінку, та йому не хотілося гаятись і от підхопив він собі вже літню та дуже погану панночку, в додаток злу, лукаву та святобожну. Мав він надію прибрати її до рук і господарювати її добром. Як здумав—і може так би й було, та на лихо собі, бувши великий ласун до дівчат, якось не встерігся та й потрапив на очі жінці з своїми залицаннями. Зненавиділа його з того часу жінка. Ще й поперед мордувалася вона, бачучи свою незграбність. Після цього ж образилася страшенно на чоловіка, дихала на його полум'ям, та, вдавшись ще дужче до святобожства, наважилась помститись на чоловікові щоденним доріканням своїми грішми. Загонила вона його у церкву, примушувала вистоювати цілі години навколішки та додержувати постів, а він, начитавшись Вольтера, забувся, як і молитись. Набрала до покоїв найпоганіших дівчат; стерегла його кожен ступінь; давала йому грошей на руки видавцем та скупю, кожен раз вихваляючи свою добрість і вимагала, щоб їй доводив, куди витратив яку копійку. Було, приїдуть гості, кинеться Крутен порядкувати, щоб давали закуску, а вона й шпигне його привселюдно: «Чого се так клопочетесь,—чи не на свої гроші де купили закуски?» Терпів, терпів бідолаха,—не хотілося кидати грітого місця. Він вже звик був думати, що знайшов собі житло, звик вже вважати жінчине за своє, думав, згодом воно перебуде, минеться; та не миналося, що день стало йому гірше. І от, покинувши жінку, помандрував він світ за очі шу-

кати долі. Десь примазався до якоїсь молоденької пані; та узяла його за вправителя, а він, цілючись і женихаючись з нею, тим часом так пильно пристав до діла, що обчистив її, як знав, і тоді повернувся додому, натоптавши тугенько кишені. Зразу почались нові співи. Купив він собі маєтність поруч з жінчиною, виправив її до себе, та з нею не жив, а навів повну господу дівчат і хоровадився з їми перед жінчиними очима, допікаючи її, чим тільки здолав. Жінка з свого боку не давала йому спокою, наводила повен дім попів та ченців, правила молебні; курила по всьому дому ладаном, а як не було попів, увесь день никала по покоях, скрізь лаялась, гримала, бубоніла... Знявся у їх на господі прямий Содом і Гомора. Так жили вони, поки років за п'ять не вмерла жінка, мов той кіт та собака в одному лантусі. Тим часом Крутен почав господарювати. Поки було кріпацтво, обчистив він добре своїх мужиків, ошукав їх якимось то на наділах; а після кріпацтва такими-сякими штуками, вже як кажуть не дуже то чисто, надбав собі чималу худобу. При старості літ позадавав усі маєтності на посесію, а сам кинувся до громадських справ, бо був великий самолюбець і хотілося йому хоч на старість зазнати шани та честі.

VI.

СТЕРНЯ ДОБРА, А КОЛЕ.

До сього пана Крутена й подалась рівчацька громада шукати собі толоки. Боязький був, нівроку, пан Крутен, все ввижалися йому бунти, тим, побачивши у своєму дворіщі велику юрбу незнайомих, та з переляку не вгледівши, що більша частка їх іде без шапок, він трохи був злякався.

Я й забув розповідати, що пан Крутен усім серцем хилився до порядку та спокою й дуже ненавидів бунти та боявся мужиків, поглядаючи на їх мов на ту діжку пороху коло запаленої губки. Він скрізь провадив ту думку, що ми дійшли вже до самого краю загину, стаємо над безоднею, що чи так чи сяк, а треба спиняти та втихомирювати того дикого звіря, що звуть мужиками, бо вони так і горять лютою помстою, аби знищити увесь прибуток цивілізації. Тим то треба забрати їх добре до рук, а як, здавалось йому, ніхто ще цього не зробив, то, живучи серед самого вогнища бунтів, на селі, забезпечував він себе тим, що замикав свої двері на десять засовів та трусився від ранку до вечора. Нешкодливе й діло! Та лихим людям треба чухати язика, глузуючи з бідного дідуса, що живе собі, нікого не займаючи, та всім зичить усякого добра. Так, наприклад, Гриць Судиенко скрізь по людях сіє таку нісенітницю, немов старий Крутен тим найбільш боїться мужиків та кохається у порядку, що й сам зна, чие сало ззів. Багацько ще й іншого верзе Гриць про пана Крутена, так що часом і треба б розсердитись, та як Гриць молода людина, а його родичі мають аж шість голосів, то пан Крутен за своєю добрiстю вже вибача йому такі плітки.

Роздивившись переходом, що до його у двір зайшли не бунтарі і не гайдамаки, Крутенъ заспокоївся та став такий сміливий, що вийшов до людей на рундук і казав собі винести ослонець.

У розмовах своїх з простою людиною він завжди вдавав великого милостивця, балакав мов щирий батько з малою дитиною, доводив усе так розбірно та повагом, найпростішу річ викладав у подробицях, по десять разів з тихою вимовою торочив теж саме, ніби боявся, що не розчовпають його мудрих теревенів.

Та тим часом він ніколи не забував викрутити, що з кого зможе, до того часто сердивсь, а розпалившись, зовсім не додержував ввічливості, а лаявся так таки добірно, як часом і перепичайки по базарах.

— Що скажете, друзі мої?—почав він, умостившись на ослінці. А мостився він дуже довго.

Громада загомонила.

— Тихше-бо, тихше! мов недужим голосом застогнав Крутен, затуляючи вуха руками:—Хто-небудь один; так не гаразд, друзі мої, гомоніти. Що з того буде? Ні я не почую, ні я не розумію. Ви б обібрали кого, навчили його що казати, тоді й ішли б. Я б вас довго й не барив, зразу б виявилась уся справа.

Громада мовчала, чухаючись, хоч і дуже не подобалось їй це п'ятякання.

— Ось бачите, що вам треба було самим повершити ваші справи, тепер мушу я за вас порядкувати у вашій ж справі. Так, як бачите, не можна, не можна ще вам без нашого брата обійтись. Тільки трохи яка штучна справа, зараз треба когось, щоб вами порядкував... Ну, виходь же котрий, хто тут з вас розумніший! Ну хоч ти!—зазначив він Миколу Можаренка.—Кажі, чого вам треба, чого до мене прийшли, та кажи не цур дурня, а попереду краще перегадай, що й до чого та як казати, щоб було до ладу, та кажи повагом, не хапайсь!—розвозив старий Крутен.

Можаренко, вийшовши наперед, низенько вклонився.

— Так,—з утіхою промовив Крутен.

— Що кажете, паночку?

— Кажу: добре, що ти ввічливий; знаєш, що треба вклонитись, як починаєш балакати.

Микола не радий вже був, що й спитав, бо й так набридло, слухаючи, а тут вже й до діла йшло,

та саме з власної дурощі напрохався слухати балачок. Та на сей раз, дякувати господеві, Крутен швидко замовк.

— Ми до вашої ласки, чи не прийняли б ви...— почав знов Можаренко.

— Потривай, потривай: як тебе звуть?

— Миколою.

— А на прізвище?

— Можаренком.

— А відкіля ти?

— З Рівчака.

— Я ж тобі казав, щоб ти не поспішав, а краще десять разів поміркував, як казати, аби тільки до-ладу вийшло. А чи воно ж до-ладу? Я ще й не знаю, і хто ти і відкіля ви, а ти мерщій щось мені верзеш!.. Ну, то що тобі треба?

— До вашої милости, чи не прийняли б ви ху-доби на пастівень?

— На пастівень? — промовив тихо Крутен и щось блиснуло йому у очах, а сам він замисливсь та жував губами.

— На пастівень? — перепитав він знов. І чом було, друзі мої, не прийти вам днів з троє раніше, поки я не приймав ще своїх. Я б радніший був узяти вашу скотину. Ви, може, чесні люди, а мої-то то чисті розбішаки. Я вже не раз зарікався з їми справу мати, та тільки за добрістю своєю й досі ще милую...

— А так, пане, так, хіба ж ми не знаємо... Усі свідомі, які тут люди на вашому хуторі,—почувсь ззаду облесливий, але грубий голос Пилипа Горленка...

Дід Микола похмурился; сердито скинувши оком на Пилипа, він почав:

— Е, пане, у вас, дякувати господеві, знайдеться місце і для їх, і для нас. Прийміть, будьте лас-

каві,—уклонився він знов, а ззаду почулося ще кілька голосів.

— Е, ні, ні, не знайдеться, та мені більше й не треба. Але ж я не писав ще ніякої умови з своїми селянами, то, як хочете, на вас я уважу. Їх худобу, щоб знали, як шануватись, я не прийму. Тільки ви повинні будете відкосити не так, як я віддав своїм: по десятині, а по десятині й п'ять сажнів за штуку.

— Змилуйтесь, пане, дуже дорого буде.

— Ні, інакше не можна.

— Адже-ж ви з їх брали по десятині, то так би вже й з нас...

— То так я на своїх людей зглянувшись, їм поступаюсь, а вам же з якої речі подарунки робитиму? Йдіть до свого пана!—відказав Крутен, добре розваживши, що мабуть в рівчан якийсь нелад став з своїм паном.

— А й так же не можна дорого,—загомніло кілька голосів.

— А кому дорого, йди к бісу!—розсердився Крутен,—а хто надумався, приходь. Так, як сказав, прийму, а то ні по що сюди й рипатись... Та йдіть собі та думайте, а мені ніколи з вами базікати,—та з тим і подався до покоїв.

Громада опинилась сама. Чого хоче, а сього таки не сподівались. Постояли люди біля рундука, мов дивуючись на таку пригоду, та й подалися мовчки, не знайшовши, щό й казати. Та далеко не відійшли, схотілось таки побалакати.

— Ну це привів, Пилипе, спасибі тобі!—промовив хтось.

— Що там привів?—огризнувся Пилип та й став.

За їм поставали усі; громада збилася в купу; почали змагатись.

— Я то що?

— А так що що!

— Бач, мов і не тямить!

— Мов мала дитина...

— Хоч не мала, а не знаю, чого ви на мене вивірились.

— Не зна! Набалакав: ходім до Крутена, призвів. Прийшли його теревенів та лайки слухати. Може тобі схотілось, а нам то й не треба-б.

— Та й день дурно прогаяли.

— Тобі аби день!

— День не день, а бесіда не весела.

— Дива знайшли, що на сучого сина наскочили.

— То на біса ж було до такого йти?

— Ет, що не кажіть, а на мене краще оттут по двадцять п'ять сажнів одробити, ані ж дома по десятині. Хай сей рік побідуємо, та хоч навчимо свого пана, щоб не вчився здирствувати.

— Ого! го! го!—загула громада.

— А чому б і не так.

— Заходилися б з дурощів на свою голову зайве накладати; думаеш, він наймитів на свій хліб не знайде?

— То як ви дурні своєї користи не тямите, то й цур вам: лізьте у пастку!

— Ти сам розумний!

— Не звертай-бо своєї болісти на других.

Аж ось трапилась зовсім несподівана річ. З грюком розчинилося вікно у панських покоях і висунулася голова старого Крутена. Рота йому аж скривило, весь він посинів та запінився і хто його знав, чи почув він про віщо тут балакалось, тільки посатанів так що й ну.

— Йдіть відсіль геть! Йдіть к бісу!—гукав він на весь двір, скільки здужав.—Щоб і сліду тут вашого не було. Ач, знайшли, сякі-такі, місце для базару.

Тоді-ж таки вибіг на рундук льокай, та ну й собі

погукувати. Громада здивована оглядалась, що воно за галас, нарешті вже розчовпавши, куди воно йдеться.

— Он бач який!—зашопотів дехто.

— Побожний, як святого Юрка кінь.

— Та цур йому; ходімо!

Громада рушила з двору.

— Що-ж тепер робити?

— А що: ходімо до свого пана.

— Тепер так до його й поткнешся!

— Та вже ж не з'їсть.

— А як не прийме?

— Чому не прийме? Випрохаємо.

— Наш ще, дякувати господеві, не такий чорт, як се.

VII.

З ЯКОГО ВИДКО, З ЧОГО Й НА ВІЩО СЕРДИВСЯ ПАН.

Тим часом Олександро вже довідався про все. Тепер-бо так повелося, що аби тільки що зробив, вже хтось та знайдеться, а в уха приставлять. Не вправилася громада й за царину вийти, а тітка Мокрина,—така там цікава була на весь Рівчак—прибігши у покої по солому—позичити дозимуватись—розплескалася мов та квочка. Що, заведено, рівчацькі пани й так позичають, кому треба, так ні-ж таки, щоб безпечніше було, треба ще плітками своїми піддобритись! Ото-ж тітка Мокрина, прибігши у покої, й завела.

— І що вони собі думають, оці лодарі наші селянські? Я вже й не знаю і з чого й до чого й куди воно йдеться! Що ви собі думаете? Оце йду, коли бачу—суне наша дурна громада. Я до їх, як до добрих: куди це ви, панове громадо, простяглися. А вони з дурної голови, або з перепую, еге ж з перепую, бо там же п'яниці, так господи!.. як

ревнуть: «До старого Крутена за пастівень еднатися»—Я так і зомліла: «Бога бійтесь! кажу, чи воно ж кінець світу чи що, що ви вже своїх панів цураєтесь, потяглися не знать куди попід чижими тинами тинятись!»... Та де ж пак, мене не слухають, ще й на глум узяли... Та я на їх тільки пху, та це йду та журюся, бо й мого дурного Хому потягли. Я йому: «Куди ти, стара собако, паскудна?»—вибачайте, не при вас кажучи.—«Зоставайсь хоч ти дома, сиди та не рипайся». А він ще на мене грима... Дурний же він, дурний зроду. Його на що призведуть, туди й лізе. Нема голови своєї, в сякого-такого сина, а мене й слухати не хоче... Та ви вже, будь ласка, паничу, прошу вашої милости, будьте такі добрі, його помилуйте, бо він же таки зроду дурний... Ви вже нашу худобу прийміть та на нас не сердьтесь, бо не зо зла, а власне з дурної голови мій чоловік таке скоїв, а я його й сама допечу... Та ще, будь ласка, паничику, позичте мені один возик соломи, так невеличкий, а то-ж прямо нікуди з скотиною подітись. Сказано—лихо ж нам, лихо бідним, дожилися вже так, що ані травини, ані билини; і хто його зна, що його робити і що воно далі буде...

Оттак цокотіла тітка Мокрина, стоячи перед Олександром та раз-у-раз ухилиючись йому низько.

— Ну годі, тітко!—сказав, наслухавшись, Олександр.—Оце візьми квиток, дадуть соломи. Тільки ж гляди—вернеш, або відробиш на поденщині, я й у книжку записав... А тепер іди; там дівчата саме п'ють чай, то й тобі всиплуть.

Тітка Мокрина була трохи до покоїв вхожа: за старих панів була вона пекаркою, та й тепер двічі на тиждень ходила пекти панам хліб, тим то й сadowлюють її інколи пити чаю, тим вона й вивчилася так сміливо брехати перед панам.

Олександро, почувши Мокринині плітки, дуже розсердився і, як завжди, коли його що турбувало, заходив швидко по хаті.

— Обридли мені оці штуки нашої громади. Усі ці толоки, відробітки зовсім не корисні речі, вони перешкоджають тільки повести гаразд господарство, як навча агрономія,—думав він.—Я тільки все жалкував, усе панькався з їми, поступавсь за-для їх своєю користю, а вони замість дяки виві-ряють мене, стережуться мене, мов злодія. Ну то як так, то я вивчу їх... знаю, що відцураються своїх вигадок. Як хочуть, хай з своєю худобою обертаються, а я не прийму, годі вже.

Надумавши так, Олександро трохи заспокоївся, але, як голінний вояк перед війною, нетерпляче чекав, коли громаді знов трапиться діло до його та достанеться йому виявити своє серце. А така нагода впалася раніше, ніж він сподівався.

Вже увечері повернулася громада від Крутена й подалася просто до покоїв: боялися, як би й справді не приставив хто паничеві про їхню мандрівку. Так як ми бачили, поздоров боже тітку Мокрину, Олександро знав уже все.

Ставши біля рундука, вирядила громада до по-коїв післанців попрохати пана на розмову. Люди змовилися не давати знаку, що були в Крутена, то кожен і піклувався, щоб визирати спокійніше, святим та божим.

Олександро вийшов та не схотів і слухати.

— Коли хотіли моєї толоки, то не треба було до Крутена ходити.

— Та же ми й не ходили,—поткнувся було хтось відбрехнутись.

— Дядькові своєму розкажи! Буцім я не знаю...

— Оттаке набріхано!—вже зовсім несміливо

відмагався той, але другі, бачучи, що так не pomo-
жеться, завели вже іншої:

— Що ж тут такого, паночку, що до Крутена ходили? Заведено, кожен шука, де б краще та дешевенько, а-ж вам з того нема ніякої шкоди!

— Ну, годі! Мені не личить своє слово ламати. Сказав раз, так і буде.

І Олександро обернувся, щоб іти до покоїв.

— Стійте-бо, паночку, ми вже згодні й по десяти-
тині.

— Знаю, що ви згоджуєтесь, та я ні...

— Так чого ж ви хочете?

— Нічого.

— Ми ж вас ще колись і у свято послухаємо, тільки прийміть, Олександро Михайловичу!

— Дурень ти! Хоч позолоти мене усього, мене тим не підманеш. Як сказав, так і буде!—grimнув Олександро та з тим і подався.

Громада зовсім зажурилась. Виганявши дурні-
сінько цілий день та вигдавши, замість користи, оттаку напасть, люди мов заслабли духом та рад-
ніші були б ще чим поступитись, аби збутися швидче цього клопоту та йти вже розважатись хто куди, чи до шинку, чи на вигін на бесіду, чи пораючись у господарстві... і сердито похмури-
вшись, стояли вони коло покоїв, роздратовані ціло-
денними невдачами... Пилип Горленко потиху ла-
явся, але все ж так, щоб ніхто з челяди не почув.

— Ну, як хочете, громадяни! З вашими дурними головами, знаю, що добра не вигдаєте; а я про-
даю воли та купую коні.

— Ну то що з того буде?

— А те буде, що пастиму, де схочу, на пан-
ському степу.

— Та за спаш платитимеш?

— Овва! Малі хлопці є. Що їм робити? Хай па-
суть та тікають, коли треба, а не втечуть, битиму.

— То може якого і вб'єш, а штрапу проте не втечеш...

— Побачимо!

— Дивись ти, а це таки дурниця.

Проте до розмови не бралися, більше стояли мовчки. Тим часом Гриць, вертаючись з гулянки, проходив повз їх.

Дід Микола та ще дехто кинулися до його, бажаючи, щоб визволив.

VIII.

ТАК БО ЯК ГРАТИСЯ, ТАК Я Й ХАТКУ ВТРАЧУ.

Вислухавши людей та запевнивши їх, що зробить, що зможе, Гриць пішов до брата. Він не звертав увагу на Олександрові погрози, гадаючи, що то або прості панські примхи, яких роздумавшись зрікатиметься сам Олександр, або що він тільки вдає з себе сердитого за-для більшої поваги та остраху.

Тим ще дужче здувався Гриць, коли Олександр, почувши його прохання, весь скипів та став сердито скаржитись і лаяти людей.

— Ні, як хоч,—сердито сказав він Грицькові,— а сього й до стіни не притулиш. Замість дяки мені, вони ще ославляють мене мов здирцю, стережуться мов злодія... Це за те, що я поступавсь їм своєю користю. Доки можна було, не підвищував їм відробітків, хоч давно вже скрізь ціна пішла вгору...

— Схаменись-бо, Лесю! Чого ти сердишся? Світова річ: люди шукали, де б дешевше купити, чого їм треба.

— Балакай! Що тут казати? Мені зовсім не корисно приймати їхню худобу й я дуже радий, що упавсь добрий привід збутися цього звичаю. Час вже покинути оці дурощі, потурати можна кому

доброму. А не варті вони того! Схотіли шукати по світах кращого, то чому ж не користуються тим, що знайшли!

— Сам знаєш, бо кращого не знайшли.

— А мені яке діло? Тепер я й свого не дам.

— Ні бо, даси, Лесю, ти ж добра людина.

— Сказав—ні!

— А за-для мене?

— І за-для тебе не дам.

Добрий та ввічливий зроду, Гриць не любив, не спробувавши ладом, допоминатись змаганням. В додаток і він і Олександро, обидва були дуже чулі й вразливі до всяких рахунків за гроші й за власність. Тим запекла відмова брата дуже стурбувала Гриця. Він не розсердивсь і не вразився, але зараз годі було сподіватись, щоб обминути таку розмову, якої ніколи ще не ставало поміж братами і якої він радо збувся б. Увесь зачервонівши, придушеним, мов знесила, голосом, вишукуючи привітніші слова, Гриць почав:

— От що, Лесю, коли ти вже не хочеш приймати їх на свою землю... так скажи їм... що я вблагав тебе та... прийми їх до мене...

— А?.. Ну, коли ти схотів відрізнятись, то роби конче, як хоч!

— Та ні-ж бо... Який бо ти, Лесю! Мені й на думку таке не спадало... Та не сердся, голубчику... Адже й сам знаєш, що мені відрізнятись і геть не корисно. Вже через се, як не через що інше, я не схотів би сього. Але ж будь добріший, глянь на часок і з мого погляду. Як хоч, а господарюєш ти за нас обох, то як ти так прикро скараєш людей, то частка й гріха й слави впаде й на мене, та на мене ще й більша. Кожен скаже, що тобі може й обридло раз-у-раз милувати, а на мене певно пучками тикатимуть.

Побачивши, як стурбувався Гриць, Олександро

трохи пом'якшав. Йому стало соромно за те, що так неуважно образив він брата. Тим, аби якось виправитись, він згодився уважити Грицькові, хоч се й здавалось йому дуже не до вподоби. Вийшовши до людей, сердито казав їм пригонити худобу й не розмовляючи пішов та зачинивсь зараз у своїй хаті.

— З якої речі,—товклося йому в голову,—з якої речі за-для якихсь дитячих Грицькових вигадок руйную я свій кошт!.. Далєбі, господарства не можна будувати на химерних мріях та дурному ласкавництву. Та й Гриць!.. Не люблю я цієї їх звички добродійствувати чужим коштом. Ну, й милував би своїм, а тут ми господарюємо вдвох, то й я мушу терпіти з їм укупі. Ні, мабуть, треба таки відрізнитись, а так справа не піде, не може йти. А й то—відрізнимось, а він все-таки пакостиме мені тут, розпещуючи нарід. А й для Гриця... Мені б треба збити його з цих вигадок, виражати на праведну стежку, а я потураю його дурощам. Добра йому наука!..

І як не пильнував Олександро, а довго не здолав ще відігнати ці прикрі гадки. Знов та знов дотинали вони його, непрохані набиваючись у голову. Тільки згодом вже він заспокоївся. Таким робом пан зостався не радий такому кінцю.

ІХ.

КОМУ РОЗВАЖАЮТЬСЯ. ЗГАДКИ СТАРОГО ДІДА.

А люди?

Стомлені цілоденним швендянням та своєю нехвортуною, й вони не дуже раділи з того. Мовчки чвалали вони додому й самі гаразд не знаючи, а чи їм радіти, а чи сумувати. Бо хоч лиха й збулись, а нових п'ять сажнів на плечах є, граючись їх не відбудеш... Та хай би вже так! Не яке й лихо!

Другі думки ще гірш дотинають... Була колись громада великий чоловік, та мабуть встарілась, гроші силу забрали. От хоч і сьогодні—й гуртом боронились, та мабуть чого не роби, а не збудешся гіркої напасти, яку доля, а може й не доля, а люди вволять тобі на плечи накласти. Тільки й добра, що який не є, а кінець справи зробили, хоч відпочити можна... Оттакі порозбиваті думки, одна з однією не ладнаючись, одна одній супротивні, метушилися у головах рівчан, як вони вертались від покоїв ні сумно, ні радісно, а так собі—і не те, і не се.

Оттак поміж іншими повертався додому й Микола Можаренко й смутно було йому на душі. Чорт його батька зна, думав він, що по світу робиться, не люблю я сього, коли хочте!.. Нема тобі місця ані повернутись, ані ступити й, линучи думками, він далеко заходив з своїми спогадами, але все то невеселі були спогади... А кат би його взяв,—гримав далі мовчки Микола.—Мало тобі лиха,—ще й сум насяде! Ну, що з того, ну погано, так хоч сам себе не модруй!—заспокоючи доводив він собі.

— Та ну бо, та годі-бо,—сердито бубонів він, неначе вмовляючи своє серце, що так неухажно побралось з тугою.—А кат би його взяв!—аж скрикнув він далі, стусонувши кума Омелька в плече, що журливо йшов поруч його, та й собі щось мимрив, схиливши голову, саме тоді як причвували вони до кумової хати.

— А що куме, горілочка є?

Який там не був засмучений, а почувши таке слово доладне, трошки підбадьоривсь та й каже.

— Горілка? Чому не бути горілці! І як же таки, куме, щоб у хаті не було чарки горілки?! Дяку-

вати господеві милосердному, хоч не багато живемо, а все ж ще злидні не заїли.

— Ну то клич, куме, до себе. Гостем буду... чи радо ж вітатимеш?

— Милости прошу до мене в господу,—вже зовсім повеселішав Омелько,—вип'ємо по чарці, а далі й по парці... Чи вживаєш же, куме?

— Не лукавий же з біса й кум! Ще й пита! А чому б мені не випити від кума, коли мені кумова чарка люба?

Увійшовши в хату, Микола й Омелько привітались до всіх узагалі, а нарешті надійшли поздоровкатись осібно з старим Омельковим батьком, що доживав віку на печі у просі. Тим часом на столі вродилась горілки пляшка та шкварене сало. Не пишна страва, бо не багато й треба простій людині, а за те, що вже за горілку настоювала Омельчиха, що то за горілка! І не розкажеш: і лоскоче вона тебе, й гріє, і по всіх жилах мов весело розливається... Кум Микола не раз бідкався, що його мов пха що у ворота, коли йде він повз Омелькову хату, а у хаті не зна вже як і стерегтися, щоб не ковтнути власного свого язика. Чого вже не робив дід Микола, аби визнати, чого й скільки кладе Омельчиха у ту горілку. Вже й підлещувався, вже й піддобрювався, вже він її й частував, вже й вусом на її моргав, добивався, як той кіт до сала,—так мовчить же вража баба та й годі... Раз тільки на хрестинах у Миколи трохи не проговорила. «Всіпте, каже, трошки бодяну!» Микола так і нашорошився: «Ну, кумасю, ну, голубочко, а ще чого?» Так вона схаменулась: «Ні, каже, там його багацько всячини, й до вечора не перекажеш, краще хай воно так живе, бо як і в вас така горілка буде, то доведеться ще силоміць вас до нашої хати загонити»... Припадав тоді до неї Микола:

— Скажіть-бо, кумасю, хоч скільки бодяну того класти?

А вона вже й сміється:

— До смаку, каже, кумцю-голубцю, до смаку кладіть...

На тому й лишилося.

Як же налагодили вже всю страву, тоді Омелько запитав старого батька, куди звелить йому вечерю дати—чи на піч, чи може на розмову злізе. Старий-престарий дідуган, Омельків батько, дуже рідко злазив з печі, хіба вже прийде хто дуже приязний дідові, щоб випити вкупі яку там чарку горілки, а випивши згадує було давні роки, яких і сам він мало зазнав, а чув найбільш від діда таки свого, такого ж, як сам, літнього дідугана, ще як був молодим хлопцем. А дід той, козак старого віку, зазнав за життя свого й великі війни, і славетних гетьманів, і старого звичаю та й багато-багато такого, що давно вже минуло, давно за водою попливло, про віщо вже люди й згадку згубили... Бувши заможним господарем, голінним воякою-козаком, весело жив він, пошанований людьми у отамани, поки не спіткало його велике лихо.

Саме тоді діялося щось у світі надзвичайне. Руїнувалися старі установи, розліталися, як дим, як мрія, давні звичаї, валився звиклий ряд життя. На його влитих сльозами, завітчаних добрими згадками ще живих, ще теплих своєю людськістю руїнах, становилася нова—холодна й розкішна—будівля, закута в золоті кайдани, мощена людським лихом, збудована людьми-ворогами на підвалинах неситства та ненависти. Не зміг та й не схотів Омельків предок приладнатись до нового вітру, перекроюватись на новий кшталт і гірко постраждав він за свою непокірливість,—хижо помстилися на йому нові установи. Справді він не

був притаманний оборонник старих звичаїв, не став на їх оборону, та не схотів і залишити ні найменшого з них і мов умисне робив саме так, як гаразд було б робити тому, хто б хотів загубити себе. Коли нові обставини очевидячки виявили, що не що як гроші заберуть силу, коли усім стало видко, що озброївшись їми, можна взяти гору над братами своїми, коли усякі глитаї, загнибіди та хабарники полізли вгору, тоді Самсон, Омельків прадід, ще ширше розпустив свою широку вдачу і, глузуючи з жмикрутів, сіяв гроші широкою жменею, як годилось запорозькому лицареві. Коли деякі спритні люди, носом почуявши велику користь, заходились скуповувати землю та захищати її усякими заборонами, обороняти від усякого чужого користування, тоді Самсон знущався з такої неситі, що заздрить на непотрібну йому землю, мов увесь світ повернути у власність хоче, та не тільки не скупляв ґрунтів, а й не боронив убогому чоловікові зорати на своєму лану яку зайву ризу. А роки йшли, а вкупі з ними не йшли, а бігли, мов ворогів сила, лавою насувались новина за новою. Сусіди навкруги облягли Самсонів лан, поскуповуваними, пообмірюваними та пообкопуваними степами, поскубли обміряючись і його власний ґрунт, а Самсон усе стояв на своєму, тільки сміх його став якось гостріший, сердитіший та гірший, і сумно зітхав він, згадуючи на самоті усі ті універсали та грамоти, що без ліку посипалися тоді на нашу бідну Україну.

А тут ще його спіткало лихо. Скрутила його молода молодиця, причарувала до себе, коли, овдовівши ще за молодого віку, zostавсь він на самоті з своєю палкою вдачею, ще чулий до кохання, ще повний його пекучих турбот. Молодиця, чужа жінка, впала в вічі голінному козакові. Прудка, чорноброва, щебетуха, завзята та го-

стра на слово—вона таку узяла силу над завжди засмученим удівцем, що керувала їм, як хотіла, а він покірливо вволяв її волю, не насмівав і сперечатись із нею. Вона ж не клала й крихти серця у те кохання, здавалось, їй воно зовсім не було й потрібне, а вдвох із своїм чоловіком тільки й дбала, як би нагарбати більше добра. Облупила вона Омелькового прашура, облупила як знала, виманюючи в його то гроші, то землю, та й прогнала тоді геть з порогу, щоб і не ходив біля хати. Вона виграла справу. Її унуки давно вже стали значними панами й дослужилися до генеральських рангів, а їх нащадки вже встигли процвіндрити бабусіни заробітки і знов десь згубитись у безкрайому морі бездольців, а Омелько, нащадок дідового кохання, ледве вибився кілька років, царською ласкою, з кріпацтва. Така була доля Омелькового роду й добре пам'ятав її старий Омельків батько і часто згадував він її, часто згадував і раніші роки й згадки його лилися тоді живим струмком, що то тихо й журливо дзюрчав свою смутну пісеньку, то гучно ревів, мов бурчав, спадаючи у безодню, про славетні діла прадідів.

Так і зараз звернув дід розмову на звиклу йому стежку.

— Батько мого діда,—казав він, добре цупив ляхів за Богдана. Була тоді велика колотнеча, ізнялася вона за віру й за правду на оборону себе від неволі й рабування лядського... Такі тоді люди були, такий і край наш, що як би встали тепер діди наші, мерщій би знов полягали, й жити б з нами не схотіли, бо й не пізнали б краю свого. Люду намножилося, тіснота здавила, а тоді від Києва аж до моря геть розлігся степ широкий та вільний, розкущилися ліси непрохідні, темні, розлилися річки широкі, глибокі; пишалася скрізь

краса божа й на широкому роздоллі тому жили тоді люди, один одному світа не заступаючи...

Що тепер повелось! Кожний на кожного заздрить, радий з рота б шматок хліба видерти, тільки й дума, як би тебе облупити. Тоді не так! Люди людей не цуралися, як брати раді були побачившись, бо тепер живучи поруч сусіда обридне, а тоді на самоту остогидне було жити. Не без того, були й тоді хижі люди, шукали й вони, як би других під свій верх підобгати, лядські королята та шляхта про те тільки й дбали. Та шкода було домогтись їм того, бо скрізь по широких степах широка воля жила, ніяк було неволі її подужати, не вгонилася за нею по диких пушах і блукала по тих пушах неволя, поки крила собі не оббила, поки не знялася могутня сила дідів наших і не потирили вони ляха аж за Віслу-річку у Варшаву... Не раз знімалася тоді крівава бійка. Не два—мордували скажені величніх оборонників волі, та не дуже страхалися діди того мордування. Ні кров, ні огонь, ні шибениця не знищила, не схилила їх славетного духу! Як ішли вмирати за правду, то раділи мов на весіллі. Та куди! Гнилобок і нащадки їх, ми не знайдемо в серці й сили до таких бучних веселощів, до такого дужого почуття, якими кипіли вони, не в грошах, а у правді покладаючи щастя своє... Перевернувся світ, затлумилося сонце, не стало давньої долі... а тоді, боже правий, як розкаже дід, то здається, не схотів би нічого, аби трохи пожити між тими людьми...

Війну відбувши, кількись козаків зайшли сюди на дикі степи та місце собі обравши, де тепер Клепачі над річкою Псьолом, осілись селом. Прийшли, осягли, оселились та й годі... ніхто не боронив, ніхто не питався—з чого, та як, та яким правом. Земля вільна, військова та й усе. Багацько їх тоді так з-за Дніпра понаходило... А проте ще й

дід зазнав, то розповіда, хутора нашого Рівчака тоді не було, а росли тут на балці по-над рудкою великі рясні дуби; вгору глянеш—аж голова спада, а вверху не видно, та й я ще бачив сухі пеньки, як на млин місця стирчали... Не було й Новаків, не було й Панпетрівки, а тільки на тому місці стояло зо п'ять хаток та шинок на шляху, що держала ота... шинкарка, хай її бог на тім світі подякує... (Дід не вимовив мення, такий то прикрий йому здавався той спомин). Вона потім, або й не вона, а діти її у пани видравшись, людей туди поназго-нили. Було тут одним одне село Клепачі, та й те невелике, а степів до його належало—і оком не скинеш, і конем не об'їдеш: степи, як дим, скрізь довкола сивіли, мов нема їм і краю. По тих степах козаки з Клепачів де похотя—тепер тут, другого року де інде—собі на хліб орали, на сіно косили та гурти випасували. З тих же степів, коли треба грошей на церкву або що, зберуться громадою, накосять гуртом та й продають сіно, відвозячи в місто... Не дорого й брали не так за сіно, як за працю. Тоді ще степ той звався вільний козачий і належав клепачівським людям, а то вже якось пізніше повернуто його на військовий, а згодом ще на скарбовий та й віддано кому похотя, господарів не питаючи... Що далі від села, то давніш було не ореться,—так лежить заведено: і далеко, й нікому не треба. Тільки згодом, як стало люд-ніше, почали люди з Клепачів на дальші кутки виїздити та хутори там становити, з того й зай-шли нові села й Рівчак, і Новаки, й Панпетрівка, й Хутори Березівські, й інші... Виїздив, хто схотів, оббирав собі місце де далі під гаєм чи над рудкою та й селився, нікого не питаючи, хіба, як годиться, наварить горілки, оббілує вола та й припросить громаду... Люди погуляють, подякують, поба-жають щастя на новому місці та з тим любо та

тихо по хатах розійдуться. А як є яка справа громадська: чи сотника, полковника обібрати, чи яку раду військову розгадати, то обходять тоді по селах кобзарі та так якісь люди, пісні складають, про військові справи проказують, на раду скликають; та хто моторніший та схоче, той іде. Та шкода тільки! Військові справи занедбали, почали про їх забувати, стали військових рад обминати та й діждали, поки хтось за нас усе повершили, землю й волю від нас відібрали, а нам сказали— «зась»...

Під вагою сумних згадок дід схиливсь головою й замислився. Микола й Омелько й собі сиділи тихо, вражені дідовими оповіданнями. Тихо стало у хаті, мов янгол пролетів... Аж ось заквилила дитина у колисці, мов нагадуючи про сучасне життя... Дід схаменувся та, підвівши голову, мовчки ще налив собі чарку й гостям та випивши почав далі...

— Оттоді ж поміж іншими виїхав з Клепаців козак Довгий, яких і досі мужиків і козаків по наших селах є досить, на ймення Іван, та й зайняв собі хутор над дубиною, де тепер Рівчак. Чоловік був заможний; кликнувши громаду, поставив горілки аж три бочки, справив бенкет на всю губу... Громада гуляла, звеселялася та нічого йому й не сказала, що зайняв він степу вже й залишне, на теперішню міру, десятин з 300, ще й бумагу йому написала. Вільно, мовляв, Довгому на тому степу орати й косити, і степ той закопати, і греблю насипати, і млин поставити: тільки як хліб скосить, можна громаді по його стерні скота пасти. Та не впалося! Поки що було не треба, а як стало тісніше, то син Іванів Андрій Довгий зробився вже такий пан великий, що людської худоби на степ той не пустив. Жив той Іван у себе на хуторі зразу мов би й нічого: борошно меле, го-

рілку гонить та гроші збирає; почав багатіти, сина ж Андрія, справив на службу до сотні. Не значного роду той син не зразу дістав там і стану значного, а довгенько поневірявся у попихачах, був як то кажуть, менший підписок старшого під канцелябристи. Та хто його зна, чи оком, чи боком, чи як вже він там піддобрився, тільки років із 7 перегодом шлють нам його за сотника. Не скажу, чи б козаки його самохіть обібрали, та мабуть ні, бо був на прикметі в їх тоді, здавалося, кращенький чоловічок—Завійка. Почали були козаки гомоніти, не подобалось, що, їх не спитавши, настановили їм сотника, та що вдієш! Переказують, пан полковник того бажає. Як не вволити панові полковникові: в кого справа до його, хто дума чого попрохати, а іншому, хоч нічого й не треба, про всяку оказію догоджає... Й не в тямки, що про їх пан полковник і не знатиме, а знатиме, то забудеться, не забудеться, то й так наплює... Чи так, чи сяк, а став Андрій Довгий сотником, став паном, став ще більш грошей заживати, став у людей степи та ґрунти скупляти... Не дуже дбали тоді люди про землю, багато її було, то й бай-дуже... Тиждень роблють не роблють, у суботу з вечора п'ють, у неділю, з церкви вийшовши, похмелитись хочеться, а сотницький пригінчий тут мов би проханий з бочкою горілки, з клунком п'ятаків, перо, каламар та папір на бочці... Хто хоч гроші, крам набирай, землю панові сотникові продавай, застановляй не багато—ступнями по двадцять, по тридцять, нема на що й глянути, а з тих ступнів виросло в Довгого степу—не зміриш, а люди трохи підгодилися. Невзабарі почувлася звістка: Довгого суддею зроблено,—пішов, мовляв, угору. До сотні нового сотника прислано, знов козаків не питаючи, та цього вже не з полку, а здалеку, а гірший від першого... Літ з десять

мало чути було про Довгих, зрідка наїздили господарювати на хутір, коли се на десятий рік їде Довгого син, значна штука, генерал чи ще більше, тільки зветься вже він не Довгий, а Судиенко,—завадила мабуть стара назва простацька,—а везе з собою грамоту, що скарбовий степ—нікому, мовляв, не потрібний—записується Судиенкові у власність на слободу. Відібрато тоді в нас пів степу, вперше почули ми тоді, що той степ мов не наш, а скарбовий, та що ніби він нам не потрібний. Стало скрутно: землі мало, служба козака та ж сама, війна за війною, усе по походах тягають, чи жнива, чи косовиця—не дивлються, ніяк хліба собі не придбаєш. А тут ще почали на роботи зганняти, почали податки з нас відбирати, чого перше з віку й чути ніде не було. Зубожіли козаки, хоч здихай, або себе застановляй, аби з голоду, з холоду не загинути. А пан Судиенко заманює: слободу оголосив, податки через років тридцять за людей платить,—ори, сій, де хоч по його степу, від усяких робіт військових захищає та й у війську служби не буде. Посипались до Судиенка люди на слободу, думали щастя собі знайшли, а ускочили в пастку. На кріпаків з вільних людей перевелися.

— Цур йому!—зітхнув важко дід,—і згадувати не хочеться...

— Тоді ж і батько мій, дід були вже дуже старі, от як і я тепер,—додав він перегадом спалим тихим голосом,—записався у підсусідки до Судиєнків. Дуже дідові то не вподобалося, та мовчав, боячись, що дорікатиме син прогайнованим добром...

Кінчаючи свою казань, дід зовсім мов спав з сили; він зразу зблід, очі позападали, виразніше відзначилися на виду зморшки,—здавалося, він мов постарішав років на двадцять. Кволий, мов

змордований якоюсь гнітючою таємною силою, ледве підвівся він з лави та подибає на піч, звідки аж до ранку чути було його важке зідхання та стогін... Не спалося дідові. Микола й собі незабаром подався додому.

Х.

ЯК НАЛЕЖИТЬ ПОВОДИТИСЯ.

Часи йшли, Грицько потроху став придивлятися до братового порядкування, до господарських справ, та щось то не дуже вподобавсь йому суворий ряд, поведений Олександром в економії, Гриць не міг не завважити про се братові і частенько висловляв йому, та Олександром тільки сміявся з тих вигадок (так продражнив він Грицькові погляди), а ще намагавсь, щоб і Гриць не дуже панібратавсь з простим людиною. Ну, запевне Олександром не звертає уваги й не казав нічого, коли траплялося часом побачити, що Гриць жартує та сестриться з дівчатами. Воно й річ світова, та впадається й Олександрові; але ж коли Гриць приятелював з хлопцями, наводив їх до себе у хату, та не тримав коло дверей, а садив їх на ослонець, то Олександром раз-у-раз насуплювався та відвертає очі, щоб і не бачити такого підлецування до чорного людиною, запобігання доброї слави... і вже того дня не мав спокою.

— Воно конче,—висловляв він Грицькові, зоставшись з їм сам на сам,—люди усі рівні, та у господарстві від того побратимства тільки безладдя, деморалізація... я не бачу в тому жадного пуття, що ти потрусиш мужикові замазану лапу, або що він змостить свої дьогтяні чоботи тобі на стіл.

— Ну, цього він не зробить,—відказував смію-

чись Гриць, що ніяк не витрима не реготатись, коли заведеться така розмова.

— Як собі хоч, а я ж не пойму віри, щоб тобі було весело у такій кумпанії.

— То ти дуже помиляєшся.

Весела з осміхом відповідь Грицькова найдужче не подобалася Олександрові. Йому, не звиклому до товариських змагань, ці осмішки здавались вже надто неввічливими і він справді визирав чудно, коли розсердившись весь червонів не тільки на виду, а й на шиї та з такою упертістю наставляв голову,—нестотно віл, наміряючись бити рогами.

— Роби, як хоч, а я ж не можу вихваляти того, що здається мені зовсім не до речі.

— Тривай, тривай!—спиняв його Гриць.—А з якої речі напускати мені на себе царську пишність?

— То найкраще, коли ти вдаватимеш царем на своєму селі,—сердито доказав Олександр, виходячи з хати.

Сам Олександро й справді визирав аж надто вже пишно. Треба було подивитись на його чи на степу, чи в конторі, щоб запевнитись, що то за пишний вигляд має старший брат Судиєнко. Як вимуштровані у його усі люди. Прикажчики стоять перед їм, витягуючи руки, та кланяються трохи не до колін, а люди ще здалеку мерщій шапки скидають. Справжній господар! Орел та й годі!

XI.

ВІДРОБІТЧАНИ.

Почалися жнива. Скрутний час у господарстві—з роботою не розминешся; то якось Олександро й попрохав Гриця приглянути за прикажчиком, що розмірять завтра ризи відробітчанам. Гриць радо згодився. Другого дня прокинувся він дуже

рано. Сонце ще не сходило, і тільки на сході жевріли золоті хмарки та з-за краю зеленого трохи, як завжди вранці, сіравого степу здіймалися блискучі стовпи проміння і топилися у сивих туманах, що зависли на сході. Весело почував себе Гриць, їдучи поміж ланами пшениці, що мов занялася. Свіже повітря погожого ранку бадьорило навіть коня і він, наче радий, що вихопився з душно́ї стайні, вигравав та пишався, широко переступаючи ногами. Ще здалеку набачив Гриць на бугрі за вербовим гайком, як розтаборилося геть по степу багацько повозок, а поміж їми мов мережані малювалися купи косарів у білих сорочках, вилискуючися на сонці, та різноколірні убрання молодців та дівчат. Добігши туди, він раптом спинив коня, що розпалений швидким бігом аж тремтів та зривався бігти, сиплячи искри огнистими очима своїми... Зараз його обступило чимало людей.

— Що ж це, паничу, досі нема вашого прикажчика? Загадали виїздить, а тепер стоїмо оттут дурно та час гаїмо!—бідкався один ще молодий парубок.

Висловляючи про свою шкоду, він проте зовсім не вдавав укривдженого й осміхався доволі весело, промовляв повагом.

Це вже, бачите, така вдача наша селянська. Хуторянин ще й радніший, коли трапиться мов не самохіть відпочити, а як до того ще впалося висловити паничеві, то він і надто задовольнився. Люди вигрівалися, пестилися на сонці та запашному повітрі тихого ранку і на виду в їх розливалася спокійна втіха. Тепер відпочивши кожному хотілося побалакати. Обступивши Грицька, один по одному вкидали вони своє слово. Молодші виривалися, вигукували з поспіхом, висовуючись наперед наче боялися забути доладне слово; старі промовляли поважно, ззаду, з лукавим осміхом:

— Щось то ваш пан прикажчик не гаразд порядкує.

— Помилився, мабуть, сердега! Прокинувся, та думав, що не світ займається, а сонце заходить, то знов і заснув.

— І треба вам по світах ледарів набирати!—обізвався Микола Можаренко.—Де б узяти свого порядного господаря, а то що не знайдуть, то або ледар, або ледащо, або аби-що, або усе вкупі та вмісті.

Хоч і знати було, що ніхто з людей, при звичаєних дождатися ще й довше, не бачить собі у тому справжньої кривди, та Гриць сердився за їх дужче, ніж вони самі за себе, мимоволі пригадуючи, що сказав би він сам, як би примушено його відробляти такі відробітки, ще й гаяти час за чужою недбалістю. Так спокійно й зичливо терплячи її, люди не давали йому приводу виправляти себе, винувати їх. Тим Гриць ще краще вбачив провину економії, і соромлячись за неї, збирався добре вчитати прикажчикові, щоб не важився вдруге так недбало чинити з людьми.

Проте, як тим часом над'їхав прикажчик, Гриць наробив таких помилок, що Олександром тільки плечем би здвигнув. Насамперед він не гукнув грізно прикажчика та не стежив, дожидаючись його, сердитим господарським оком, поки той засапавшись бігтиме підтюпцем, а, побачивши прикажчика ще здалеку, схопився й подався на зустріч та дорогою й погубив увесь свій гнів, бо пригадуючи належні до такого випадку докори, Гриць дуже пожалував прикажчика, як то гірко буде йому їх слухати. Тим висловляв він прикажчикові так тихо та лагідно, що той, не звиклий до таких вимов, а в додаток знаючи, що Грицькові ще первина поряdkувати, розміркував зразу, що такого не хитро заговорити та не дуже й

клопотався про свою провину, а прямо затопив Гриця цілою лавою відповідів.

Прикажчик добре знав, з ким балака. Хто сердитіший, певно добре б наганив його, щоб не важився викручуватись, але ж Гриця те викручування тільки пригнічувало, роблячи таке нудне вражіння, як часом нікчемне осоружне торохтіння. Перегодом він промовив з огидою:

— І як вам не сором виправляти, коли й самі бачите, що винні!

— Чи варто ж вам, Григорію Михайловичу, за цих свиней турбуватися! А економії ж тут немає шкоди!—уперто відмагався прикажчик.

Ці слова вразили Гриця; голос його тремтів, проте він стримувався.

— Чуєте,—промовив він виразно,—я не вмю ні лаятись, ані гримати й за-для вас тому вчитись не хочу. З вами балакають по-людські, і як ви так не хочете чи не вмієте, то нам доведеться розійтись... і не важтеся вдруге ні робити, ні казати так на людей!

Щоб нагнати прогаяне, Гриць став допомагати прикажчикові, й вони вдвох почали розміряти ризи. Та після такої сутички Гриць довго не здолав заспокоїтись. Йому було шкода й прикажчика, шкода й на прикажчика. Те, що трапилося, смутило йому душу, здаючись не відповідним справжнім людським відноси́нам, і вже не швидко він повеселішав, розбалакавшись з людьми.

Упоравшись, Гриць збирався додому, коли несподівано почув такі слова, що примусили його прислухатись. На лану біля його коня зайняли постать дві вже не молоді баби, мабуть удови, бо вийшли у степ без чоловіків. Вони поставили ще тільки два полукіпки та нап'яли з їх шатро, що в йому, як заведено, метушилося кілька душ дітвори. Тим часом сонце підбилося височенько і

здорово припікало. Малі діти, набігавшись та зморившись на сонці, позабивалися у холодок нап'ятої матірками шопи; але-ж під снопами було дуже парко та душно й діти часто захожувалися квилити, бідкаючись на спеку. Малісіньке немовлятко, угорнуте в старі, драні пелюшки та приколихане тут таки під снопами, прокинувшись, почало ревно плакати. Мати покинула роботу, узяла його, щоб зацитькати, та нічого не помагалось; дитина аж трусилася, аж посиніла та обливалася слізьми, квилючи на весь степ. Мати вже й годувала, й колисала, й гримала, й навіть раз вдарила його— воно все плакало. Вона заходилась, розповіла дитину й воно потроху унишкло, хлипаючи вже крізь сон, що злетів йому на очі підновити страчені плачем сили. З дитиною заспокоїлася й мати. Колишучи його, вона потиху то співала йому, то розмовляла до його:

— Та цить, бо й пшениці не їстимеш,—жартуючи казала вона до його, саме як Гриць ішов повз їх, залюбована своєю дитиною, милуючись, як воно, мов янголятко, забувши вже своє страждання, ораз і хлипало й осміхалось любенько крізь сон.

Друга баба, що тим часом не розгинаючись поралася на спеці, улита гарячим промінням, змордована важкою працею та злиденним життям, очевидячки була дуже роздратована та почувши останні слова, може й не без заміру докорити Грицькові, сердито огризнулася на свою товаришку:

— Чи їстиме? Бог зна, а що робитиме панську, то певне!

Дуже вразили Гриця такі слова. Він швидче скочив на дрожки та поганяв коня, кленучи нишком і своє панство за те, що воно дає людям привід дорікати йому, і дурну бабу за те, що вона ла-

ється без путя, не знаючи, кого винуватити за свої злидні, навіть свого коня, хоч той і летів мов та блискавка—все ж, здавалося Грицькові, біг дуже тихо. Але ж, перебігши кілька гонів, він трохи схаменувся, та розгадавши діло, сумно, але спокійно осміхнувся.

— Я в тім не винен,—думав він,—не моя пеня! «Винні» якісь історичні відносини та економічне становище, якась сила, що зробила все те, що є і що ані стільки не залежить від мене, бо та сила дужча за мене... Бідна, змордована, а й дурна баба лає мене... Що маємо робити! Треба довести їм ділом, що ніхто більш за мене не зичить їм усякого добра, що ніхто дужче від мене не бажав би визволити їх з лиха, узяти частку його на себе... Маю надію, що згодом та ж баба, та й інші такі баби, коли звідають мене краще, повернуть свій гнів на ласку.

XII.

СТАРИЙ КІТ НАВЧА КОШЕНЯТКО. ДЕНЬ ПРИГОД.

Якось раз Олександро запросив Гриця їхати з їм у степ і побалакати та й придивлятися до господарства. Насамперед поїхали вони до плугів. Ще здалеку Олександро придивлявся до оранки й очевидячки щось йому не подобалося.

— Я тут поставив,—сказав він Грицькові,—прикажчика, що недавно погодився; переставляю його з роботи на роботу; треба випробувати, чого він вартий, та щось ніде не дасть ради. От і тепер...

Тим часом прикажчик, здалеку угледівши пана, прибіг верхи назустріч. Скочивши з коня, стояв він без шапки, а Олександро обернувся до нього сердитим голосом:

— В тебе знов, здається, не зроблено що треба?

— Як то можна, мій пане? Як то можна? В мене

в їх і шкура порепається, а й хвилини не прогуляють!

— Я тебе питаю, чого мало й погано зроблено?

— Мій пане, ви самі добре знаєте, що то за ледарі.

Вірте, не вставав з коня, бігаючи за їми...

— Я питаю в тебе, де робота, а не де ти бігав?

— Вірте, мій пане, як на зло,—відказував прикажчик,—тільки поки сидиш у одному краю, то там і роблють, а відвернешся до других, зараз лобуряки постановляються.

— Очевидячки тебе не слухають, а в тебе нема тями примусити їх слухатись, а так служити неможна...

— Я мислив, мій пане, щоб ви чим налякали цих ледарів...

— Що ти там мислив, мені байдуже, краще тобі не мислити, коли тями нема!—гукнув на його Олександр.

— Та коли ж такий балований народ!—виправлявся вже зовсім переляканий прикажчик.—Вони не люблять, щоб з їх діло правили. А я їм не потураю. Це не по моему. В мене не з'орне,—завів він своєї, виразно хитнувши головою.—Вірте, мій пане,—зашепотів він, приступаючи ближче, дарма, що ніде навкруги не було робітників,—вони мене вже й вбити похваляються, та мене не злякають.

— Годі, годі!—grimнув Олександр.—Який би чорт наважився тебе вбивати й на біса? З тих, що їх вбивати похваляються, раз-у-раз усе лихо виходить. Я бачу, ти не здатний за прикажчика... Прийдеш увечері на порахунок.

— Мій пане, помилуйте!..—трохи не плакав прикажчик, та Олександр не схотів його слухати, й сердито вдаривши коня віжкою, побіг до плугатарів. Тут він раптом спинився і ту ж мить бучно й доладно, мов нанизані, посипалися його лайки

на хлопців, далеко лунаючи по степу. Він лаявся як артиста, як митець; добірні лайки пливли одна по одній, одна за одну чипляючись. Здавалося, він дуже розсердивсь, аж зачервонівсь, проте ж він не забувався спиняти себе й не вимовив жадної дуже гидкої лайки; та й лаявся він не довго, а проказавши цю коротеньку, хоч виразну, казань, подався мерщій геть від плугатарів.

— Як тобі, брате, не сором!—обізвався Гриць, що похнюпившись мовчав, поки брат справляв своє порядкування.—Як тобі не сором так знищувати, так ображати людей і за-для чого? Як не сором тобі й самому так сердитись на таку нісенітницю?

— Ха, ха, ха!—зареготавсь весело Олександр.—А ти думаєш, що я й справді розсердився? Аж ні трішечки!

— То на віщо ж ти лаєшся?

— О, голубчику, яка ти дитина! Бо так треба, щоб вони думали, що я розсердився. В додаток я хотів показати тобі, як поводитися у таких пригодах... По правді кажучи, я на те й прохав тебе їхати зо мною, щоб ти придивлявся до господарства.

— Я?!...

— Еге-ж. Мене почина непокоїти, як ти житимеш з своїми химерами, з своєю м'якою вдачею, і я давно збирався побалакати з тобою. Так неможна. На твоїх руках буде чимала худоба, під твоєю рукою багато людей. Треба вивчитися їми порядкувати, треба вміти як поводитися з їми, як їм дати раду, примусити їх слухатись.

— Чудна річ,—засміявся Гриць,—я не вгадаю, чого тобі треба. Невже б ти хотів, щоб я лаявся, бився, та робив копію з пана справника?

— Не грай-бо словами! Ти добре знаєш, що я й сам не люблю лаятись. А треба таки, щоб ти

не боявсь вилятися, коли трапиться неминуча потреба.

— Неминуча потреба?!...

— А вже ж. Не жахайся заздалегідь. Се річ звичайна й ти не піймеш віри, який гарний вплив має на просту людину, коли її зрідка нашорохати. В їх дуже тверді нерви; лайка має таку саму силу, як би й чарка горілки, що розворушує, підбадьорує заспану людину. Люди часто забуваються про свої обов'язки, їм треба нагадувати про їх; тим той, хто повинен порядкувати гуртом, не може замішуватися в гурт. Треба, щоб усі його поважали. Цього ще омаль,—треба, щоб і боялися, бо шаноба й любові примусять слухатись та добре справляти свої обов'язки тільки кращих, а острах керує усіма й раз-у-раз. А за своє ласкавництво ти діждеш хіба тієї шани, що тебе продражняють плохим паном.

— Ти хочеш, щоб тебе боялися? Невже ж хочеш, щоб і не любили?

— То їхнє діло.

— А коли їхнє діло, то боячись конче не любитимуть.

— Хай і так, хоч мабуть і ні, та про це мені й зовсім байдуже.

— Невже? Як же ти житимеш поміж цих людей?

— Мені ж з ними не в любчика гратись!

Гриць замовк. Дуже прикро було йому чути такі слова від брата.

— Впять, що то за мода,—додав переогодом Олександр,—раз-у-раз у розмовах ти закидаєш людям такі думки, що їм навіть не треба б і знати про їх, мов піклуєшся власною рукою викоренити з їх останню повагу, з якою звикли вони дивитися на нас та порівняти їх із собою. То все добуток тих студентських вирадок!

— Одначе ти починаєш часто вдавати на пана

Крутена! Я не думаю, щоб думки переділялися на панські та прості й щоб простим людям вадило яке-небудь знаття. А вже ж певно метою людей освічених повинно стати наділяти своєю освітою й простий люд.

— От тобі й маєш! Коли діло дійде до слугування народові, я нічого не маю проти цього. Слулуй йому, коли хоч і скільки хоч, та слугуй так, як йому треба, а не так, як схочеться. Допоможи йому порадою, грішми, як що маєш зайві, оступися за його перед судом, перед урядом, не дай на поталу глитаєві, навчи його грамоті, дай йому привід доброго господарювання. Дякувати господеві, доволі роботи. Та не набивай йому голову дурущами, бо не розчовпавши він забажа ще такого, що наробить лиха й собі й тобі. А тобі де бунтар, неслухнянець, грубіян, то здається найкраща людина, найбільший приятель.

— Не завжди, але справді частіше хто зна свої права та вміє їх боронити, то й бува розумніший. Я добре знаю, що вашою мовою бунтарем зветься той, хто не дає себе на поталу.

— А на віщо йому боронитися від мене, і про яку поталу ти кажеш? Я сам знаю, що я повинен зробити для його, а вже як робітник здума вимагати від мене, то не знайдеш і краю його бажанням. Я сам піклуюся зробити за-для їх якнайкраще усе, що дозволять сучасні обставини, і з якої речі він буде допоминатися в мене того, чого не знайде ніде навкруги; то всесвітні гріхи і тільки розпустна юрба може напасти на мене за їх. А попусти тільки їм, вони розрунтають тобі твоє господарство і згине уся справа.

— Невже інакше не можна господарювати?— спитав Гриць, пильно дивлячись братові в вічі.

— А ти думав—можна? О, химерні дитячі мрії!— зареготався Олександром, розпалений зма-

ганням, байдужий до того, яким вражінням відбивали Грицькові слова.

— То хай йому чорт, твоєму господарству!—болізно, несподівано для брата скрикнув Грицько.

Той вигук дуже вразив, стурбував Олександра. Він злякався за брата, злякався за його долю, за той шлях, яким той може піти,—шлях химерний, незвичайний, несвідомий їхньому родові, чудний усім. Олександро почав довго та палко говорити Грицькові, виправляючи господарство, доводячи йому неможливість іншого життя. Та Гриць навіть не слухав брата. Мовчки насупившись, сидів він,—його гнітили важкі сумні думки.

Тепер брати простували до косарів. Геть-геть розляглися лани червоно-золотої озимки; пшеничне море, коливаючись на вітрі та шелестячи сухими вусами, мов вітало господарів, але враз мов і перестерегало їх,—перестерегало, щоб не барилися з косовицею. Пекучими українськими жнивими добре знають господарі це заклопотане застережливе шеборшіння стиглого хліба. Різного гатунку лани його встигають ураз; вони мов бояться самі марно загинути на пеньку за невправкою та лякають і господарів. Пильнуй тоді, хліборобе! Порайся моторніше, прислухаючись до їх сумного нетерплячого гомону! Тим господарі з утіхою поглядають на широкі смуги стерні уставлені гостроверхими копами, що все далі та далі уступаються поміж стіни стоячого хліба, мов відпираючи, мов розсовуючи їх, дарма що малюнок сей не може насправжки зватися дуже пишним.

Олександро ще здалеку, дарма що стурбувався розмовою, з утіхою поглядав на широкі просіки, що виразно визначалися поміж хлібами, на жваву роботу, що кипіла по його степу. Брати в'їхали на найширшу просіку. Довгою, широкою стежкою тяглися позаду покошені косарями - наймитами

лани. А спереду ще стіною здіймався вгору рясний ліс стиглої пшениці; та вже блищали, дзвеніли вістря кіс коло самого поду її й бурта косарів крок по кроку звалювала—пробивала тую стіну. Багацько косарів у панів Судиєнків роблять їм хліб. Довга бурта їх простяглась навкоси геть по клітці, а Олександрові все здається їх мало; нівроку, він може таки скаржитися на наймитів, що покидали йому термін за часи саме нагальної роботи, а він ще й так би бідкався, хоч би всі вони були по місцях. Що зробиш,—хотілося б ухопити відразу: така вже вдача людська! А сьогодні Олександр знов не долічився чоловіка з трьох наймитів. Великі ціни поденщикам, що набив добрий врожай, все підманюють їх тікати, і Олександр, почувши про це від прикащика, був доволі сердитий.

Спека стояла страшенна. Передній косар, чорнявий, опасистий чоловік, очевидячки добрий косар та добрий і запіяка й гульвіса, дарма що срібна заполоч вже блищала йому в бороді та волоссі, почувши Олександрову з прикащиком розмову й обтираючи піт рукавом, спинився й промовив:

— А що я вам скажу паночку! Ті, що давніш покидали, переказують, обіцяються повертатись, коли ви підпишете у волость бумагу, що не вивертатимете їм штрапів за прогули.

Олександр може й хто зна який радий був би повертати так косарів, та чи можна ж було йому попуститися, щоб домовлятися з робітниками, поступатися їм давнішою умовою?.. Він мабуть і сам не брав би з них визначеного умовою штрапу, та то була б його панська ласка, а домовлятися про це з робітниками та ще писати їм якісь то безпечні листи, якусь конституцію,—ні, то був би сором для його, розпуста для їх.

— Я й сам зумію їх повертати,—відказав він зважно, вдаючи суворого.

— Так вони не підуть.

— То заплащать.

— Е, пане, з бідного, як з святого—нема чого взяти...

— А ти знаєш, які тепер закони? Не схотять ув острозі сидіти, то виплатять, а я ж їм свого хліба, що їм дякуючи висипається, так не подарую.

— А чого їм острогу лякатись, що там страшного? В теплі, в добрі й я три місяці просидів, та й не соромився; хіба сором по тому, за віщо сидиш...

Олександро й сам бачив, що нічого не здола зробити, і його сердила ця розмова. Грицька ображала вона з іншого боку. Його гнітила думка, що острог, неволя вже не сором для народу, що закон більше не правда, для його, що його кара не зрива більше у людях і турбот власного сумління. Гриць бачив тут добутки того становища, де він зродився, яке доводиться йому тепер займати, й це було новою скорботою для його.

Олександро насупився та замовк. Проте, перевіривши роботу, зробивши деякі накази прикажчикові, він не втерпів та ще раз спитав косаря:

— А коли так, то чого ж вони й в'язнуть до мене, чого їх нечиста мати несе вертатися?!

— А то й я так собі гадаю,—осміхнувся жартовливо косар:—та бачите, обробилися трохи з своїм, роздобулися грошенят на поденщині за добру ціну, а тепер таки якось ніяково, хотілося б і закон сповнити.

XIII.

ТУРБОТИ СУМЛІННЯ.

Брати об'їхали ще кілька робіт і тільки, як зайшло сонце, повертались додому. Олександро стом-

лений, але й задоволений своїми клопотами, весело поглядаючи на своє порядне господарство, їхав додому жваво, пестився веселими думками. Бачучи навкруги лад та достаток, він забув не про одну сотню рук, що працювали тут над їми, і вважав їх добутком своєї праці, свого догляду. Втішно поглядав він на свої пишні покої, на свої багаті придоби і йому впадало на думку, а та думка тішила, пестувала його, що все те тільки саме помірна нагорода за його працю.

Навпаки, Гриць був задуманий та стурбований. Невсипуча нудьга гнітила його. Ледве доїхав додому; встав він мовчки, як їхав, та й подався блукати світ за очі без жадної мети. Довго ходив він і сюди і туди, то заходячи у сад, то простуючи степом, то знов вертаючись до дворища. Вже чисто стемніло, місяця не було, й тільки зорі блимали у високості, спокійним глузливим оком поглядаючи на зморданого тугою, засмученого Гриця. Їм, повним довічного спокою, байдуже здавалися його маленькі скорботи; здавалось чудно, чого метлується, чого плаче й стогне десь там глибоко у темряві така маленька істота. А Гриць усе ходив та ходив взад, вперед швидкою, нерівною ходою і знати було—велика вага залягла йому на серце. Сьогоднішнє братове порядкування, сьогоднішня розмова та й усе, що бачив він за останні місяці, не давало йому спокою. Він почував себе так, мов би ґрунт почав коливатися й впливати з-під його ніг... Ще давніше, живучи в місті, він зненавидів городянське життя, гонив геть принадні мрії про розкіш, про славу значного городянина, що як і інших манила його своєю пишнотою, а селянське життя, здавалось йому, плине так тихо, спокійно, та вабило до себе своєю простою людськістю.

Ніде, як тут, гадав він, не можу я більше служити громаді; тут так треба роботи, а сама доля,

зродивши мене паном, здається, на те й наділила мене такою силою, що ніхто не зважився б сперечатися найбезпутнішим моїм вигадкам. О, він покладав багато надії на ту силу. Обернути її на користь бідному темному людові, стало його метою, тішило його. Він заспокоївся, що знайшов собі шлях і питання про nadalьше життя на який час, не турбувало більше сумління. Та, придивившись до справжнього селянського життя, він побачив зовсім не те, що марилося йому здалеку в самотніх думках та товариських розмовах. Йому не подобалося братове поряdkування, ображали братові погляди, ображало, що люди почали інакше поводитись з ним самим, з того часу як став він втручатись у господарство. Він не хотів би робити, як усі, а боявся, що не здужа повернути господарство на інший лад, і як з гори у діл покотиться по битому шляху. В додачу з жахом постеріг він, що та сила, що принаджувала його можливістю більше зробити, як омана заплутує його, робиться сама метою, панує над їм, не дає з'єднатися з тими, кому на поміч хотів він прийти, а єднає з тими, проти кого він нею озброювався.

Він не йняв віри вже своїм надіям. Остання діяльність, якою хотів він заспокоїти своє наболіле серце, здавалось, одурила його, й, полохаючи розум, з'явилася перед очима думка зостатись на віки неприкаяним, без жадної роботи.

Багато передумав, перестраждав того вечора Гриць, блукаючи в темряві, та не міг знайти собі спокою. Швидче він втомився, виморився, і думки почали тихше переходити, плутаючись та уриваючись на середині. Нічого не вигадавши, він перестав гадати і, ще тільки якісь окрайки думок, мов розігнавшись, не могли спинитись, мимоволі ледве снувалися у голові... А туга ще важче налягала на серце і тоді вперше впало йому на думку відкину-

тись від господарства, продати чи віддати його на посесію, а самому оселитися десь на другому селі та й доживати віку простим селянином, обертаючи зайві гроші на яке впадеться для того села добре діло. Давно та й не раз чув він таку пораду, та ніколи не любив її. Сховатися так глибоко у саму пущу, відбитися від товариства освічених людей, заплутатись у прості роботи, з значного усім відомого пана перевестись на простого мужика, така думка лякала його вже трохи розпечене серце, й досі він не звертав на неї уваги. Тільки тепер зворушеному до самої глибини, вона вперше почала здаватися можливою, коли не буде кращого виходу. Проте він ще гонив її геть, мов відбивався від неї, хотів випробувати усе, щоб зостатися на тому становиську, яке займав досі.

Так минуло годин зо три. Надходило вже до півночі, коли Гриць, блукаючи, опинивсь ненароком біля людських кухонь. Кухні ті були старі, маленькі, давні будівлі. Тоді, як їх ставлено, ще нікого не клопотало, щоб зробити їх хоч трохи вигідно, а з того часу багацько дечого переробилося в господарстві: засівати почали більше, обробляти краще, завелися деякі нові роботи, до яких потрібно було геть більше робітників, самий термін хліборобської справи поменшав, бо усі пригнали, щоб скінчити роботи загодя до зими, так що ті ж самі справи тепер займали більше рук і тісні колись хати зробилися ще тісніші, вдаючи швидче на якийсь хлів, де на ніч настилася, як у загоні, на ввесь діл солома, а люди покотом один повз одного лягали спати на ту солому, підмостивши у голови власне засмальцоване по роботах шмаття. Можна здумати, який дух стояв світом у такій оселі, де низька стеля, стіни стулені з глини, перемішаної з кизяком, та глиняна долівка, часто запліскувана помями, мов умисне

були зроблені так, що не витягали з хати смороду, а ще свого додавали. Вранці, коли сердитий гомін прикажчика будив людей, вони, як з чумної, вихоплювались швидче з хати на чисте повітря й на швидку обмивали як-небудь вид і руки, підгонені лайкою прикажчиків. Солому куховарки згрібали по верхах до комина, поспішаючи затопити грубку, щоб мерщій витягло сморід та щоб не забаритися з сніданням. Коло самої хати, щоб спроможніше було куховаркам виносити кабанам помії, стояли сажі. Свинар що-дня вигрібав їх і велика купа свинячого гною лежала побіч хати. Гній той не прибирався цілими роками й зогрівався, а дух його гарячою парою підносився, як сивий туман, біля самих вікон кухні. Просто проти дверей раз-у-раз звергали соломі на опал і часом змочена дощами солома, не згрібалася до споду, зостаючись гнити біля хати. В додачу й самі робітники додавали ще неохайности, справляючи по-за хатою усі свої невідмінні потреби. Не диво,— наймити не любили своєї кухні. Народній погляд шанує хату. У хаті «висить ікона», у хаті «живе бог» і хто не скине в хаті шапки, то скинуть її з потилиці, хто схоче. Треба дуже розпалитися чоловікові, щоб лаятись погано в хаті, та й то частіше нагадують такому, щоб ішов лаятись на двір. Та тут, дарма, що десь у темному, навіть пліснявому кутку, висіла темна, як ніч, стародавня ікона, тут часто можна було побачити й на покуті чоловіка в шапці, а що у хаті то й ніхто не скидав її. Хлопці, а й дівчата, одне поперед другого, мов хизуючись, так і сипали найпоганшими словами, як тим горохом; а найбільше поки літо, поки тепліше, робітники розлазились на ніч скрізь по кущах, по соломах, упрошувались до селян на мешкання.

Так і тепер—сливе нікого не було в кухні. Тем-

ною купою малювалася довга незграбна будівля кухонь, обгорнута глухим уривчастим гомоном нічної темряви, серед якої подекуди чутно заспане людське хропіння та свиняче плямкання, що вдавалися якимись химерними гуками. Коли, засмучений своїми думками, Гриць зайшов сюди, він і сам не вгадав би, чого так невідмінно, мов що штовхало, потягло його до кухні, неначе було щось принаadne, щось належне до його думок під цією гнилою стелею. Гриць увійшов. У хаті було темно, душно, на столі біля покутя ледве блимала маленька на половину прикручена гасочка; по кутках і по стелі химерно розвішувались темні великі тіні й іноді, коли дужче спалахне світло, тремтіли й ворушились по стінах, мов яка жива мара. Тут спало кілька чоловіка, розкинувшись долі; хтось зпросоння, почувши, як Гриць рипнув дверима, погано вилаявся, повертаючись, та й знов заснув. Скрізь знати було неохайність, недбалість. Гидко здалося Грицькові на кухні; ледве кинувши оком, похилившись, засоромлений, подався він звідси. На зустріч йому вийшла з своєї кімнати куховарка; побачивши панича такої пізньої, незвичайної доби, вона трохи здивувалася, трохи, маючи щиро українську вдачу скрізь щось підзорити, злякалася.

— Чого це ви, паничу?

— Так, ішов повз кухню, то й зайшов.

— Себто подивитись, чи не пустують робітники?

Прикро було Грицькові чути такі слова.

— Ніхто й не гадає,—вразило його,—що і в мене можуть бути інші думки, не тільки про господарство.

Він змовчав і почвалав геть, та на дверях спинився й, обертаючись до куховарки, промовив:

— Як то можна, що в вас скрізь така неохай-

ність? Хоч би причепурили трохи, аже й вам мабуть гидко дивитись!

Гриць часто казав братові, що не гаразд тримати наймитів у такій поганій оселі. Але ж Олександровже відмагався тим, що так скрізь та що господарство поки що не настанчить кошту на вигоди для робітників. Але Грицька клопотала та неохайність, йому згадувалося, що читав він, як шкодить вона людям, які слабості розплodжуються на її корені, як непутить та ж неохайність навіть духову вдачу людей. Тим він хотів сказати тепер куховарці, щоб хоч вона поводитись чепурніше, коли не можна вже нічого зробити з братом.

— Е, паничику, інакше не можна,—байдуже відказала вона, сміючись нишком з чудного їй паничівського жадання.

— Чом то так?

— Це вже хата занехаяна.

— А на віщо ж її занехаювати?

— Однаково, чепурноти не додержиш, дуже тісно, та й віку нікому тут не жити, а доглядати нема кому.

— А ви?

— Я сама за всіх не вправляюся,—аби страву встигла наготувати. Хай вже за їми жінки дома глядять! Не покоївок же їм тут наймати; пішли у строк, то хай вибачать!

Гриць змовчав. Тихо пішов він далі і ще одна сумна думка вчепилася в додаток до перших. От тобі робота на користь людові! Збирати їх у цю погану школу, щоб, відлучивши змалку від родини, привчати тут до неохайности, до лайки, до бійки, висмоктувати народне здоров'я, виморюючи іноді ще зовсім молодих хлопців, трохи не дітей, по важких роботах, не даючи ані виспатись, ані відпочити, аби більше витягти з їх роботи. За-для власної користи понівечити не тільки їх, а здоров'я

їх дітей, їх унуків, усього народу і тепер і на потім. О, прокляте становище!

Вже світало, коли Гриць, стомлений до останнього, ледве переступаючи, прибувсь у свою хату, впав на ліжку і приспався важким неспокійним сном.

XIV.

КОРОТЕНЬКИЙ МОНОЛОГ ТІТКИ МОКРИНИ.

— Гарний син у старого Омелька, щира людина, добрий товариш, до усіх зичливий, старих поважає.

Оттак вихваляють люди Павла, а дівчата додають нишком свого.—Павло, мовляв, і гарний, і веселий,—та вже так до його припадають. Заведено, й він не від того, а покохався з Галькою Недоступовою, дівчиною гарною, тільки як на кого. Інші її ще дужче над його похваляють, так є ж і такі, кому вона наче у горлі стала, а найбільш отій тітці Мокрині, що розвозить по селу плітки, наче в Гальки з Павлом вже щось не гаразд сталося, та відмовляє хлопців, щоб Гальки не сватано, бо вона й на язык гостра і неслухняна, й непокірлива:

— Ти їй слово, а вона тобі десять! І яка вона тобі, мій голубе, жінка буде, коли ти її ані вчи, ані побий, зараз очі видряпає, так тобі й прискатиме, мов та жаба. Та в неї, мій голубе, й увесь рід такий. Хіба ж ти не знаєш Недоступового заводу? Він ще краще: як заведеться, цілісінький день не їстиме, аби його остання лайка була.

Казали вже парубки тітці Мокрині:

— Чого ви, тітко, турбуєтесь? Аже й ви, здоров боже, нехай бог не вменша, на язык довгі, та не перестерегали ж дядькові, щоб вас не брав, коли вони сватались.

Як же розсердиться тітка Мокрина, як побіжить

того парубка на все село славити—і про Гальку забудеться.

— Що се,—каже,—тепер за люди понаставали: такі та сякі і старих людей не слухають, і хто їх на добро напучує, огризаяться, і що ти йому, вишкварку, не кажи, він тобі на одне слово десять додає. А нема на їх ні сорому, ні страху.

Так ото ж лихо бабі Мокрині: ніхто їй віри не йме, ніхто й не оступиться, тільки й знають аби на капость! Ось хоч би й дід Микола. Думала ж—розумна людина, а й сам старий дурень не тямить, що верзе! Яку, бачите, приключку закрутив?!

— Та за вами, каже, Мокрино, й найпрудчіший парубок не поспішиться одного слова сказати, не то десять.

Оттоді вже бачить тітка Мокрина, як їй гірко в світі жити, то й розіллється сльозами вдовиними, гіркими, мов тією рікою, та лає себе лає:

— Стара я дурна, стерво собаче! Нікому не догоджу, ні для кого не потрібна, хочби мене, стару суку, швидче бог до себе прибрав, щоб я людям проти світу не стояла. І що я кому поробила? Кому чим остогидла? Нема мені від людей спокою, шарпають, розтягають мене вороги злі на дрібне клоччя, мов ті собаки. Й живу собі, здається, нікого не займаючи, ані-ж таки—нападаються. А той бахур, щоб йому сто чортів у печінки, Хома, і не оступиться й жінки не оборонить..

І вже як заведе тоді баба Мокрина чоловіка лаяти, то й півні поснуть, а її порошіння на все село чути.

XV.

ДІВКА НЕДОСТУПОВОГО ЗАВДУ.

З чого не злюбила тітка Мокрина Гальки, за віщо не люблять її й ще дехто? Спитайте в людського серця, з чого й до чого так любить воно

підлещування й поклони? Чом не любить так бачити у інших гордості, поваги до власної честі? Спитайте людей, чом той, хто за хвилину, може, без сорому казка, вклонявся сам, плазував на вколішках там, де було йому треба, спіткавши людину, що сучасний громадський погляд чи злиднями, чи рангою, чи віком поставив нижче від його, вимагає й від неї такого ж сорому, ображається та лютує, коли вона не знижується перед їм так, як він перед старшим? Спитайте, хто надав кому право на людську честь? І ви не знайдете такого закону, але скрізь побачите те право, що панує над усіма законами. А Галька—дівка горда, гостра на язик, завзята й якась відмінна вдалася собі. Начудує часом на диво, накаже такого, що й не чули, так і ріже й відказує щό дума, по правді, і голос її дзвенить тоді, як тверда криця об камінь. Не схилиться горда ні перед ким, не вважа чи то старший, чи то дука, чи то можний, та ще хто потрібніший їй, то ще вище голову здійме. Залежати від когось, то було найбільше лихо, найважча для неї кара. І хоч би сам Павло її любий, Павло пострахав би, що покине її за непокірливість, вона б і йому відвернула гордою зневагою і, хоч може й занудилася б від гірких сліз та туги, а не віддала б своєї коханої волі. Така собі вдалася Галька, та не диво що й удалася. Було в неї й від батька й від матері того гордування. А й батько і мати були в неї чудні люди, а батько—то й прямо скажений. Я зазнав його вже зовсім похилим дідуганом, а й тоді знати було його хижу невпинну вдачу. Високий, худий, похилений, темний, як земля на виду, з своєю бородою по пояс, він ледве совав ногами, стогнучи та лаючись раз-по-раз. Його гострий, закарлючений, низько звислий, мов у хижого птаха, ніс та гострі, неспокійні, що раз-по-раз запалювалися та бігали мов у звіря, очі,

зразу звертали на його увагу. А розпитавшись, справді, почув я багато цікавого про його молодий вік. Першу жінку свою, що покинула йому одного гарного та бездольного хлопця, чисто знівченого батьком, він—балакали люди—замордував на третій рік, як побрався, та не довго й журился за нею. Не минуло й місяця, старий Недоступ виголився добре, убравсь у нову гарну свитку, підперезався червоним добрим поясом та й подався шукати собі пари й попоганяв таки з хлібом по хатах, бо скрізь вже пройшла чутка, як поводився він з першою жінкою, й батьки боялися віддавати за його дочок. Вже перегодом трапилася йому сирота вбога, наймичка, гарна, кажуть, як сонце, та завзята й облудна, як біс. Не довго гадала Одарка,—так звано Гальчину матір,—пішла за Недоступа, щоб хоч трохи погосподарювати на своєму. Як же привіз він молоду жінку, то зразу все перед людьми вихвалявся. «Подивіться-бо, каже, яку я собі жінку-красуню знайшов»,—бо й до його чутка дійшла, як сміялися, що ніхто за його не піде. Перший місяць минув, хвалити бога, нічого, наче й справді у Недоступовій хаті настав час злагоди, аж люди дивувалися, думали—й справді поладнаються. Та не довго була така тиша, тільки до хмари. Другого місяця почалися сварки. Микита Іванович (Гальчин батько) ще не бив жінки, він ще неначе придивлявся, з якого боку почати, а тим часом почав її зачіпати, почав налазити; то те, то се не так, мов навмисне вигадує які непорядки й лає та грима на жінку. Жінка відвертала йому назад, та до бійки ще не дійшло. Аж ось якось, повернувшись із шинку, Микита таки наважився та й збив з жінки очіпок. Жінка, як мела хату, ляпнула йому у пику віником і знялася бійка. Довгенько помордувавсь Микита, поки подужав жінку, бо була собі нівроку здорова, але нарешті насівши

відмолотив таки добре. Одарка мовчала, ані писнула і, вставши не давала жадного знаку, але на серці заховала злість та жадання помсти. Хутко трапився до того й прикладний випадок. На Спаса Микита Іванович зібравсь у ярмарок. В нас, бачте, у місті на Спаса ярмарок. Так ото Микита Іванович налагодив добре повозку, запряг коня, узяв і жінку з собою, заведено, поярмаркувати—чи там соли купити, чи крейди, чи ще чого: всячини його чимало треба у господарстві. Нічого, поїхали. У місті—як у місті, скрізь будинків панських і всяких до ката. Де не глянь, скрізь по стінах понаписувано, або «Неминай», або «Хоч минай, та заходь!», або й такого ще, що й до стінки не притулиш: намальована якась герлига та написано «Золотый якорь», або «Бѣлоруссія». Де б вона тут і взялася, та «Бѣлоруссія» з своїми лапачонами! А по тих «Неминаях» і музика і пляшки коло вікон понастановлювані й чути—співають, так що й справді ніяк із їми не розминешся. А на ярмарку, як на ярмарку, є усячини, а євреїв та циган, то, здається, найбільше, бо найдужче їх чути. Що вже набожаться, так і краю нема, та ще прикладно й божаться: «І щоб в млині очі повилазили», і «щоб мене на тім світі чорти з пекла справили», і не розбереш—чи «млині» чи «мені», чи щоб його шпарено, чи щоб його справлено, бо джерготять та гарикають так, що хоч і десять письменних притягни, то й ті вуха розвісять.

На ярмарку, як те раз-у-раз бува, спіткав Микита Іванович багацько й кумів і сватів. Усе свої люди: або знайомці, або й родичі, треба й побалакати і розпитатись і чарку горілки випити й поярмаркувати, так не дуже він і додому хапався. На ярмарок, заведено, як на свято їдеш,—усячини почувеш, гаразд довідаєшся, що де по білому світові робиться: чи віддав може сват Тарас дочку і як у їх

там велося, або може чути яка десь війна буде, або де князь проходив, або яка грамота виявилась. Так і жінки не дуже тоді нашого брата додому заженуть, поки ж то нацокотяться та набігаються; хіба вже над вечір, як побачать, що чоловік, тее то як його, дуже може багато через край перехилив, то й почнуть присікуватись: час та й час додому, й робота дома не жде, і друге й десяте,—то як хто добрий, то й послухається а то—то й вилає. Оттак і Микита Іванович стрів кума та й зайшли у «Неминай», а з «Неминая» у другий, у третій, а далі вже чи то «Якорь» чи то «Бѣлоруссія», то знати треба вже вряд, щоб часом чого доброго не впустити. І Одарка за їми: сама не п'є, а чоловіка не припиня, ще й частує. Так що дуже тоді її Микитин кум уподобав.—«І де ти, каже, собі, куме, таку жінку гарну знайшов. Моя оце, як би бачила, то як та б сатанюга не відчепилася». Та й Микита тоді дуже її вихваляв,—«І, каже, куме, в мене не жінка, а золото, слухає мене, не сперечається. Та я й не люблю, зразу б приборкав, а то так ось і зараз поцілую».

А Одарка й собі сидить така свята та божя та промовляє:

— І як би я насміла чоловікові боронити чарку випити? Нехай, на здоров'ячко, п'є, вона йому шкоди не зробить!

Аж увечері вже, як зовсім стемніло й усі вже рівчане порозїздилися, рушили й Микита Іванович з жінкою. Микита Іванович, добре таки насмоктавшись, аж сопе собі, серед воза розкидавшись, а Одарка воли поганя. Тільки як надїхали трохи за місто, оттут її свято стало. Змостилася вона на чоловіка, та як почала скубти, та бити, та примовляти:

— Оце тобі, вражий сину, сякий та такий. лодаре, бахуре, ледащо! Пам'ятай та не забувайся,

як жінку бити. Я тобі знайду, бісів гаспіде, коли віддячити, ти мені, клятий, колись у руки доскочиш!—Та ще як підійме за волосся голову угору та й товче її мов гарбузом гнилобоким по полудрабку. Аж проситись став Микита Іванович, аж заплакав, на що вже терплячий був, так не помилювала, поки не забожився, що її не битиме й не згадуватиме про се ніколи.

Довго не важився Микита Іванович бити жінку, а проте ще поменшало ладу у їхній хаті. Він не здолав забути того сорому, що його біла жінка, та ще й своя власна; він лютував нишком на серці, скоса та хижо позирав на її, та щось чи ще не насмів, чи додержував слова, або може вишукував кращої помсти, тільки не чіпав жінки. Одарка постерігала потайну лютість чоловіка й хоч і боялася часом, та не здужала перемогтися й несамохить раз-у-раз дратувала, не слухала, а то й допікала його уїдливими словами, глузуючи мов з подужаного ворога.

— Було я скажу що, то й сама вжахнуса,—винилась вона перегодом,—та що-ж! Вже не вернеш, а тоді мов за язик тягне, та якось воно тоді миналося.

Жити так очевидячки стало не можна. Раз-у-раз треба було сподіватися колотнечі, і вона знялася, та колотнеча. Микита Іванович таки не витримав, вдарив жінку і тоді, як звір з ланцюгу, зірвалася роздратована довгим примушенням впином скажена лютість і в його і в неї, та й розходилася на просторому. Бійка знялася страшенна і як би не розборонили люди, то Микита Іванович мабуть би вбив жінку. Того ж таки дня мовчки, сердита як буря, покинула Одарка чоловіка й помандрувала світ за очі, лишивши йому на руки манюсіньку дочку—Гальку. Галька зосталася й зросла на батьковому догляді, себто без жадного догляду. Ми-

кита Іванович не тямив поводитися з дітьми. Мовчазний та похмурий, він залякував дітей, місяцями не озиваючись до них, і діти, забившись у куток, аж тремтіли його та тікали геть з хати, а то часом, на його що найде—і пеститься, й аж сльозами розливається, голублячи їх.

Серед таких обставин маленька Галя мало жила в хаті, вона частіше бігала по степах, блукала в гаю, гралася з дітьми на вулиці, а трохи підбільшавши, ще дитиною, пішла у найми. Зпочатку їй пощастило: перші господарі, дуже добрі дід та баба, не мали дітей та трохи й розпестили дівчину, панькаючись, як з рідною дитиною. Зрісши, Галька пішла у строк до пана Крутена і тут вона спізналася з Павлом та тут і впалося їй вперше зазнати деяких пригод життя.

XVI.

ЗАХОДИ ПАНА КРУТЕНА.

Навідуючись до себе на леваду, старий Крутен частенько накидав оком на Гальку, та якось кликнув на бік табашника й спитав:

— Що то за дівчина?

— Галька з Рівчака.

— Чом же ти досі нічого про неї не казав?

— А хіба вона вам гарна?

Табашник нишком осміхнувся.

— Ну, та ти у сьому не тямиш, смаку нема, а дівчина вона огрядненька, так поспитай — чи не тее-б?..

— Мабуть, не прийдеться.

— Чом се так?

— Батько в неї дуже строгий та й вона молода, мало ще з парубками гуляла, не охмолосталася.

— Не вигадуй! Спитай, коли кажуть.

— Попробуємо. Втік не втік, а побігти можна.

— Гляди-ж!

З того часу табашник почав примошуватись до Гальки, виряжати її на окрему роботу та закидати соромицькі балачки. Галька, думаючи, що він сам до неї лицяється, найбільше відмовлялася, а часом, як розсердиться, було й вилається. А Крутен тим часом як збожеволів, що-дня вчащав він на леваду, позирав ласо на Гальку та гримав на табашника, щоб не гаявся.

От якось табашник, побалакавши тее-сее з Галькою, та й каже:

— Чуеш ти дівчино, ти, я бачу, метка.

Галька мовчала.

— Ще й гарна, нівроку.

— Яка вдалась, така й є.

— Та либонь і не без розуму?

— Чорт не крав.

— Так тобі тепер можна добру комерцію зробити.

— Не знаю.

— Так я знаю..., хоч, направляю?

— Я не крамарського роду.

— Сількісь, бо й крам не який! Постерегла ти, як пан за тобою очима пасе.

— То що?

— Чуеш? Тобі погано не буде, пішла б ти з їм коли переспати...

— Знайшов дурну...

— А чому б ні? То тільки зразу моторошно. Звикнеш, мені ж дякуватимеш.

— І не вигадуйте!

— Дурна! Я тобі злого не раджу.

— Шукайте де інде, дядьку, як вам треба.

— Інших не треба: на тебе очі заздять.

— Хай хоч і повилазять!

— Цц... Дурна! Тобі не яка втрата, не ти перша,

не ти й остання, а спочиватимеш усе літо. Так у роботі ще добре знаєш—на яку схочемо, туди й вткнемо, а то спи та гуляй.

— Відчепіться, дядьку!

— Ой, схаменись! Ти дівка вбога. Не кому, собі заробиш; так не минеться, щось пан та дасть, а на дорозі ж його не знайдеш.

— Нехай воно йому почервіє!

— Та ти ж і за строк того не заробиш, що він тобі надає, аби б послухала.

— Однаково!

— Тепер чи стьожки, чи спідницю, чи й чоботи червоні—поки ж то батько зберуться, а то за який час тут воно наче вродилось.

— Гетьте, дядьку, бо вилаю!

— Кирпу не гни, жалкуватимеш.

— І не думатиму.

— Чого ж воно так, що як хлопцям то й можна?

— Нікому не можна!

— І не бреши і не вигадуй; я вашу сестру й по ході й по очах наскрізь бачу, мене не одуриш—гуляла.

— Брежете ви!

— Овва! Може й з Павлом ні?

Галька спалахнула:

— Відчепіться, бо й очі заплюю!

— Стережись, дівко! Ми з тебе пиху випаримо!

— Байдуже!

— Краще одумайся, а то й сам вчитиму, та ще й за Павла усім порозказую.

— Ідіть к бісу!

— А ти, хльорко чортова,—зразу змінив голос табашник:—що ти тут, чортова дочко, наробила? Я тебе навчу, як діло робити!—почав він лаяти Гальку на усю леваду.

— Цитьте, дядьку, бо й я не мовчатиму! За віщо лаєтесь?!

— Побалакай, побалакай ще, чортове мурмило!
Гляди, піку розіб'ю!

— Ось торкніть: очі повидираю...

Увечері табашник зайшов у покої на наряд.

— Ну що, як?—спитав пан.

— Не хоче.

— Як то—не хоче?

— Там така, хоч і не приступайсь! Я такої й не бачив; одно слово—лається...

— Дурень!

— Та чим же я винен, коли не хоче?

— Дурень!

— Я ще, пане, он як міркую: зажену я її у таку роботу, щоб аж луснула, та як попоб'ю раз та вдруге, то чи не опам'ятається.

— Роби як хоч, аби швидче!

— Швидко, пане, не буде. Такої сатани швидко не скрутиш...

— Ти ж їй казав за гроші? Я для неї не пошкодую.

Крутен очевидячки аж горів увесь з жару, він аж тремтів, аж ноги йому підкидало, наче його пропасниця била, а очі поналивалися кров'ю і пика стала червона, як печений буряк. Що далі балакали, то дужче його роз'ятрювало.

— Казав, та нічого не помагається.

— Що ж вона каже?

— Що ж каже! Вибачайте, пане, що за нею дурною і я скажу. Не вам кажучи, каже: Нехай вони йому почервіють!

— Се б то мені?

— Так приходитьсья...

— Ач, сволоч!

Крутен забігав по хаті; табашник стояв біля

дверей і на лукавому виду його десь глибоко жеврів таємничий осміх.

— Та як же? Ну за тиждень?—спинився біля його Крутен.

— Може, проте не надіюсь.

Крутен скипів:

— Ти, мабуть, сучий сину, дурити мене надумав, то стережись! Я тобі потурати не буду! Щоб я по-няв віри, щоб вона й на гроші не поласилася? Та вашого брата гуртом усіх за щербатий п'ятак скупити можна!

— Та скажіть-бо на милість, на віщо б мені брехати?

— Сам мабуть з нею живеш, то й не хочеться поступитись. Я тебе знаю!

— Мені не треба, в мене жінка.

— Жінка!.. Знаю я ваших жінок! Самий борщ їсти обридне, треба чогось на зміну...—захіхікав пан.

— Отже не ймете мені віри, то хоч самі її поспитайте: я її на таку роботу поставлю, де б зручніше.

— Добре.

— Тільки я вам не раджу, бо вилає.

— Ти мене, дурню, не вчи. Сам знаю. Гляди—станови завтра у сад.

— До альтанки?

— А то-ж.

— На те ваша воля...

— Слухай, голубчику!—вже зовсім м'ярко, аж трохи облесливим голосом, зашепотів Крутен, несподівано відразу пом'якшавши:—Ти побалакай ще з нею, поворожи трохи та підмов, щоб не дуже огидалася... Та слухай, не барися—йди зараз!

Того ж вечора у садок до господаря, де жила Галька на помешканні, прибіг до неї Павло. Гірко

вона скаржилася йому на свою напасть. Вона не покрила нічого, оповідала йому всю правду і стурбований голос її відбивав слізьми, але не тихими слізьми немошної людини, а киплячими слізьми образи. Похилившись, слухав Павло її сердитого оповідання і смутна гризота гнітила серце йому; смирна та тиха вдача його не виявлялася ні лайкою, ні лютуванням, хоч тяжко, невимовно тяжко було йому таку зневагу чути з своєї, коханої Галі.

— Моя ластівко,—прохав він Гальку:—не слухай їх, не давайся на поталу тому бахурові старому, краще втечемо звідси геть далі!

— Чи ти думаєш, я не здолаю їх припинити? Я не дуже полохлива вдалася і лихом мене не присилують...

— Хто його зна! Обридне терпіти... що-дня лятимуть, може й битимуть, то й примусять на грішне діло... Втечімо, серце!..

— Ні, втекти та й труситись, що судом він заверне нас знову до себе, та й знущатиметься тоді вже, як схоче, то не варто! Хай же краще він виявиться весь з усією поганню своєю, та й блага тоді нашої ласки, щоб мовчали.

— Моя ти зоре, як воно гірко!

— Та цур їм! Не сумуй бо, Павле! Перейде лихо, а нам удвох скрізь добре буде.

І довго ще й цілувалися й радилися й розмовляли вони у затишку між калиновим кущем та зеленими вербами, що поросли по-над ровом Гальчиного господаря. Довго дивився на їх, сумуючи, місяць з неба, довго розважав їх сум соловейко, десь близько співаючи пісню свою; і заспокоїлися їх молоді закохані душі і веселий лад закоханої пари літав та лашився до них у зеленому затишку, аж поки сховався місяць, погасли зорі, заснув соловейко, дмухнув вітрець, як те завдхи вранці,

зажевірла зоря на сході і перший соняшний промінь розсипав золоті блищі на Гальчиній косі.

— Щасливо, Галю, бувай здорова!

— Щасливо, Павлусю!

— Як що скрутно буде, скажи зараз, мое серце, то й поїдемо вдвох де далі.

— Добре, добре!

— Та не слухай їх, рибко!

— Який-бо ти!

— Ну, не буду... не буду...

Та й поцілувались.

XVII.

СМАЖЕНОГО ГАРБУЗА ПАНОВІ КРУТЕНОВІ.

Незабаром зовсім вже розвиднилося. Галька мусіла йти на дівочий точок, де що ранку збиралися на наряд дівчата, а табашник становив їх по роботах. На цей раз він вирядив Гальку в сад.

— Чого я туди піду?—огризнулась була Галька.

— Йди, коли кажуть,—гримнув на неї табашник, та швиденько, вирядивши дівчат на леваду, повів її у сад, ніби б того, щоб загадати роботу, навсправжки ж маючи надію улестити її на останне.

Мовчки похилившись, йшла поруч з ним Галька, навіть не чуючи тих облудних улещувань, які не шкодуючи розсипав він перед нею. Одна тільки думка гнітила її: як би їй збутися пана. Табашник аж повеселішав: йому здавалося, буцім то Галька схиляється на його оману. Аж це перегодом вона тихо підвела очі та, пильно глянувши на його, спитала:

— Невже ж ви й гріха не боїтеся, дядьку?

— От ще що вигадай,—огризнувся той:—який там гріх? Не панькатися ж з вами, коли ви тільки

начальство своє неслухнянством клопочете. Ти думаєш, мало я за вашу дурість приймаю?!

— Однаково! По вашому не буде.

Табашник аж плюнув.

У саду він поставив Гальку у самому темному та далекому кутку, коло альтанки, куди, як була чутка, Крутен завжди приходив розважатися розпустними втіхами серед поетичних обставин. Тут не було справжнього діла й табашник вигадав Гальці якусь зовсім дурну роботу та, виходячи, ще раз посварився на неї.

Галька залилася сама; вона хотіла розважитись роботою, та дурна робота валилася з рук і не давала спокою, навіть ще дужче вражала, нагадуючи про лиху пригоду, а нічим не спинені, сумні думки виразно малювали їй, що плещуть про неї дівчата, нагадували, як глузували завжди з тих, кого виряджали в сад, дівчата та парубки, які вигадували вони капості тим нещасливим, як сміялися та шепотіли одна до одної товаришки. Ще й тоді, ще й за інших їй аж гидко було дивитись на таке безжальне, немилосердне глузування з людського лиха, а тепер ці згадки давили-пекли їй душу, найбільш коли впадало на думку, як мордується мабуть Павло, мимоволі підзорюючи на неї, наслухавшись тих пекучих, мов на догад кинених, балачок людських.

Так минав час. Галька все сиділа, обгорнувши руками коліна, втопивши десь перед себе сухі гарячі очі, що блищали безнадійним, навіть, трохи нестямним, завзяттям.

Легенькі хмарки пливли по небу; вони то набігали, обгортуючи тихий затишок темними тінями, та знов оступалися, а веселе сонце мов золотом на чорному оксамиті прискало тоді блискучою рососою скрізь по листу і поміж листом по зеленій траві; часом який промінь прoderеться у гуща-

вину, заливаючи ссявом невеличкі галяви, розсти-
лаючи та розвішуючи і долі по старих дебелих
стовбурах дерева, нестотно клапті полотнища,
ясні плями світла та ще дужче відрізняючи темні
забутки по гущинах. Рідесенький вітрець ледве
ворушив верхами дерева, викликаючи тиху роз-
мову листу й тільки гомін веселого птацтва по
зелених кущах над головою розважа чарівну тишу,
а двері альтанки-печери похмуро визначаються
між квічастих кущів хижою пащекою, відразу й
полохаючи, і приманюючи думку своєю таємністю.

Години йшли, малюнок змінявся тільки на колі-
рах, що поспіль переливалися по йому ораз як
підбивалося сонце; і довго засмучена, стурбована
Галька сиділа, обгорнувши руками коліна, поки,
змордована непрспанною ніччю та важкими дум-
ками, схилилася до долу й приспалась.

Тим часом Крутен ще висиплявся, а прокинув-
шись, довго вилежувався, вивернувшись на ліжку.
Спав він погано: раз-у-раз схоплювався, стогнав,
рипів зубами та прицмокував. У душній хаті, де
вікна були міцно позачиняні за-для безпечности від
остуди та злодіїв, душило застаркуватим важким
духом поту, харкотиння, старечої неохайности,
ледве перебитим якимись недорогими пахощами,
що не шкодуючи нападив льокай, аж кубла того
чаду хмарами зависли в хаті.

Крутен прокинувшись, довго перекидався з боку
на бік; він стогнав, кректав, лаявся, харкотів, плю-
вав та продирав очі. Вранці він почував себе
зовсім недужим, слабим; в животі бурчало й
пекло, у голові крутило, на серці було так гидко
й погано, хоч не вставай ніколи. Він палив люльку
за люлькою, раз-у-раз нукаючи на льокай, щоб
розпалив її; не встаючи, випив міцного, аж чор-

ного чаю і вже не швидко прочунявся, так що здужав підвестися вбиратись. Проте ледве почав він трохи осилюватись, а жирові думки почали вже набиватися йому в голову і хоч він ще не зразу розбуркався, хоч і ледве ступав, ледве човгав ногами, та згадав уже про Гальку й ласі спогади каламутили думки та поганили його. Він поспішався, топчучись без пуття по хаті, на-швидку запихав у кишеню тютюн, гаманець, цукерки, спішно натягав одєжину, та тремтячі руки не слухались і не залазили у рукава, гудзики з поспіху не заціпувались, цукерки десь запропастилися і Крутен раз-у-раз лаяв льокая за те, що не швидко або не так вбира його. Одягнувшись, він подався у сад наче б то погуляти і зразу від будинку ще спиняв себе, але відійшовши з очей, аж шкандибав, дибаючи до альтанки,—так кортіло йому на власні очі дізнатися, чи там Галька, бо як справжній ласун, він боявся, що не знайде її.

Придибавши до альтанки та уздрівши Гальку, як, розкидавшись, спала вона на траві, улита м'якими колірами зеленого холодочку, Крутен аж зомлів, аж слина йому покотилася і, ставши, як зачарований, оглядав її пишну постать. Крадькома, мов кіт, ступаючи м'якенько, наблизився він до Гальки і, ставши навколішки, злегка сіпнув її за руку.

— Галю, моє серце! Устань, ходімо за мною...

Але Галька спала твердо.

— Галю, Галю, — ввесь тремтів він: — прокиньсь-бо, ходім.

Але ж, буркаючи Гальку та торкаючись до неї, він розпалювався де далі дужче, гарячі хвилі розбурханої крові так і били у скроні та трусили його, задавлюючи у горлі палке, ледве чутише шепотіння. Схилившись ще ближче до Гальки, він не витримав і тремтячими руками став розстібувати

керсетку та розпускати перезок, що обмотував її гнучкий стан, а губами присмоктався до вродливого видочка. Галька спала. Щось добре, веселе ввижалося їй уві сні, губки осміхалися, на видочку розливався радісний супокій, молоді, трямкі перса рівно коливалися, з жадобою вбираючи запашне повітря і з кожним зітханням гоже ворушили згортки білої мережаної сорочки. Аж ось щось страшне, гидке сполохало її сон, неначе якась слизька, невимовної гидоти гадюка присмокталася та горнеться до неї. Вона тихо скрикнула і прокинулася.

— Галю, серце, рибочко, будь моя!—нескладно белькотів їй над ухом Крутен.

Сон злякав Гальку, та прокинувшись, вона злякалася ще дужче. Миттю пролетіли у голові згадки і, раптом схопившись, вона геть відіпхнула Крутена. Немошний, звалений з ніг, очманілий пан Крутен zostавсь лежати, розтягнувшись долі.

— Моє серце,—белькотів він, підводячись та знов пориваючись до неї:—не сердся, чого ж сердитись? Ходім краще зо мною, моя кралечко!

— Ідіть к бісу! Чого причепилися?

— Не галасуй, моя любко... Що хоч, ну, що хоч, усе тобі дам, хоч побалакаємо, ось на, візьми цукерки...

— Гетьте! Хіба ж годиться нападисть на сплячу? І чого вам треба од мене? Я ж казала—по вашому не буде.

— Не багато, голубочко, не багато, так гарного...—захіхікав Крутен, хвинтиком присовуючись та силкуючись поцілувати її.—Я тобі й грошей дам... ось візьми, скільки хоч,—він засунув руку в кишеню,—й гостинців... чого хоч: спідницю, чоботи, хрестик золотий...

— Не приступайсь, пане! Не треба мені твоїх грошей, і жити в тебе не буду. Згиньте ви тут з ва-

шим табашником!—гукнула Галька та так штовхнула Крутена, що той аж поточився.

— Що ж, ти думаєш, я так тобі це й подарую?— скипів Крутен.—Тікай, тікай, побачимо, як по етапу приведуть!..—верещав він.

Та Галька вже не чула тих похвалок. Як легкий степовий сайгак, прудко побігла вона геть з саду й незабаром зникла десь межі зеленими кущами.

З саду Галька побігла просто на кухню та зразу почала скаржитись на пана, лаючи його привселюдно. Опріч куховарок, на кухні сиділо ще декілька строкових—чи то табунщиків, чи чередників, чи то таких, що за роботою опізнилися на сніданок. Старі мовчки, повагом жумрили хліб з цибулею, помалу відкусуючи та сповкола переминаючи його в роті, і хоч прислухалися уважно до Гальчиного нарікання, та не давали на те ознаки; тільки згодом один дідок, доволі наслухавшись та встаючи на молитву по сніданні, докладно завважив:

— І чого б я так лаявся, дівко? Адже ж мабуть моргала на пана, що так він сердега розбурхався...

— Вигадайте ще що!—образилася Галька.—Та хай він так світ бачить, як я на його моргала.

Дід мовчки перехрестився, мовчки знайшов шапку, натоптав люльку та вже, виходячи з хати, докладно завважив:

— Ну, то жалкуй, дочко, на батька та на матір, що така гарна вродилася.

Галька скипіла.

— Вам аби смішки, мабуть хоч кого перед очима різатимуть, так байдуже.

— Вже й різатимуть! Не зарізали-ж, та що ж я, дівко, зроблю, коли сила панська?

— Не сила панська, недбалість ваша ледача—то халепа!

Дід зовсім був налагодився щось відказати, був вже й став, був вже й рота роззявив, та щось вражі очі залупали, так він тільки буркнув тихенько:

— Ет балака!—та рукою махнувши, почвалав з хати, а за їм усі діди. Так за порогом таки ж надумався:

— Ніколи,—каже,—мені з тобою балакати, ще прикажчик лятиме, от що!

XVIII.

І НУДНО І СУМНО Й НЕМА ДЕ ПОРАДИ ШУКАТИ.

Ввечері того дня, коли чисто стемніло, небо засіялося зорями, а люди, покінчивши роботи, порозходилися—старі додому спати, а молодші на вулицю, як заведено перед неділею, Крутен сидів у своїх покоях сам-самісінький на великі хати та нудив світом. У покоях тихо, наче повимирало: довгий ряд великих темних покоїв, де на старість рідко й заходив пан Крутен, непривітною пусткою зазира крізь розчинені двері тієї бідно освітленої хати, де сидить він на старому простому кріслі. Не знати вже, которий раз починав він розкладати, гадаючи, карти; він то кида їх, то знов перемішує талію та ляпа старими заялженими, пооббиваними картами, та йому і сумно і нудно. Часом наче що шпигне у спину, часом засмокче у животі, часом хотів би сказати до кого слово, так ні до кого, або почути живого голосу, так ні відкіль; тільки й чути, як дуже стукають старі, розмолоті вже, як і сам їх господар, дзигарі, або іноді почується мов придушений регіт з буфету. Так не звик же, та й не хоче пан Крутен балакати з простою людиною.—«Чого там показилися?»—grimне сердито і знов усе знишкне і знов чути тільки, як

стукотить навісний хитун старих, як і сам господар, дзигарів. А то ще гірше. Чує Крутен, сидючи довго на своєму кріслі, як крадькома виходять з своєї хати дівчата, як одна по одній крадуться вони до сінешних дверей, а тільки за двері—залопочуть скільки чути, тікають мов від чуми та грюкнувши необачно дверима. Ще посумнішають, ще потихшають покої, згасне далекий куток коридара, ще непривітніше стане на серці у Крутена.

— Гей ви, хто там!—сердито гукне він, кидаючи карти та запалюючи, не знати вже котру, люльку.

— Гей ви, хто там! Манька, Палажка, Явдоха, Василь!—гукав він знову, ще сердитіший.

Ніхто не чує.

— Хоч пропади тут, матері вашій біс, нікому й діла нема!—аж реве вже Крутен та стука у дзвінок з усієї сили.

Вже не швидко почує хто його галас та або неспіливо просунеться у двері голова маленької дівчинки, полохливо поглядаючи на пана, або прибіжить льокай з заспаною пикою, силкуючись вдавати з себе, наче тільки-тільки покинув якесь пильне діло та захапавсь бігти до пана.

— Де ти пропадаєш, старий дурню?—зіб'є на його бучу Крутен.—Що ти робиш? Тільки й зна висиплятися цілісінський день. За віщо я тобі гроші плачу?

— Та я ж не спав, їй-же богу, не спав! Ще що вигадайте!—огризався льокай:—треба ж посуд перемити, води понаносити. Хіба ж мало усякої роботи!

— А тобі багато?.. Бач—на одну душу цілісінський день посуд перетира, сякий та такий! Та йди хоч з очей моїх, не сердь мене!

Вирядивши оттак льокай, пан Крутен почував себе на кілька хвилин втомленим, але відразу й

заспокоєним. На кілька хвилин він знайшов собі забавку, знайшов цікаве питання. Схилившись, сидить він нерухомо, перегадуючи давні, давні, аж бридкі вже думки свої. Гадає він, який розбишачий та ледачий нарід настав тепер, як усі хочуть узяти з його, пана Крутена, дорого, а ніхто не хоче за те робити; гадає, як тепер люди не поважають жадної влади та не слухають його, пана Крутена; гадає, який дикий, неосвічений нарід і як сумно йому з його розумом не мати до кого слова мовити, та й багато дечого такого думає ще Крутен, але ж то були старі, давно відомі думки, то й швидко перелинули вони, покинувши його знов на самоті з гаданням, смутком та дражливістю.

Тим часом на вулиці гульня саме розійшлася. Парубки та дівчата, що забарилися були хто де, позбігалися. Стало людно. Молоде товариство саме розгулялося. По всьому селі так і розливалися голосні пісні, хлоп'ячі й дівочі, гуртові й самотні, веселі з завзятими вигуками, сумні, пишаючись величною красою українського серця.

Усе—сади, степи, повітря, навіть саме небо, здається, застигло, не ворухне, милуючись мов зачароване на пишну красуню-землю; і сама та чудова тиша так і паше, здається, таємничим нечутним шепотінням любощів, жартів та молодих веселощів.

Сердитий сидів пан Крутен, мимоволі прислухаючись до того веселого, бучного гомону-співу, до цієї спільної пісні закоханої молодечі та довічне молодой натури, що вони приспівували одно одному, і ще сумніше робилося йому, дужче хмарився вид його й сердитіші думки лізли в голову.

— Бач, співають, вигукують!—бубонів він,—не натомились за день! Коли вони сплять? Де ж пак, чому не виспівувати? То вже знати, як вони роб-

лять добре! Не співали б либонь, як би удень працювали щиро. А то тиняються на роботах, як не живі, висипляються по закутках. Нема, щоб по правді робити; усе з-під батого! Та й диво?! Хто привід дає? Хто нарід попсував? Сумління йому витруїв? Неслухнянство, непокірство, ледарство наплодив? Хто?! Бач хто!—зле бубонів він.—Нема на них впину, влади, уряду на їх нема. Визволили! Пустили з ланцюга дикого звіря! Наділили нас хамами рівноправними! Хай же милуються! Ач, які звичаї повиходли. Старим людям відпочити по трудах треба, старі люди думками заклопочені, потомилися: їм не до співу, а вони над ухом пельку деруть. Диво. Воля! Яка тут воля? Воля для розуму, не для варварів.

Оттак лютував Крутен, у себе в хаті сидячи. Він завжди не терпів цих гулянок, бо висиджуючи на самоті довгі осоружні години, не здолаючи заснути, він заздрих, сам собі у тому не повиняючись, на щирі веселощі людські, а сьогодні, роздратований невдачею з Галькою, він ще дужче лютував на мужиче непокірство.

— Ні, треба таки буде поскаржитися становому, виявити йому це діло. Що вони собі гадають? До чого воно йдеться? Так порозпускають нарід, що хоч тікай геть з села! Хай він хоч гульбища ці необачні, розпустні заборонить. Чому вони там понавчаються? Все ж нічому путньому. Вивчаться піячити, грабувати, ледарювати, бахурувати... Конче треба напрохати станового, щоб заборонив це непутство.

XIX.

СЕЛЯНСЬКІ БУНТАРІ ТА СЕЛЯНСЬКІ ОБОРОННИКИ
СПОКОЮ.

Тим часом на вулиці ще гуляють та й гуляють. Один невеличкий, чоловіка з шість, гурток паруб-

ків полягали відпочивати осторонь від товариства на невеличкому зеленому бурті. Палячи цигарки, вони розмовляли про се та про те, а найбільше згадували сьогоднішній випадок з Галькою.

Як на гріх, Крутеновому табашникові, вертаючись з наряду, не можна було їх обминути. Він вже мабуть сподівався лиха, бо не озираючись, не здоровкаючись, ладнався проскочити нишком, але хлопці його побачили.

Вузкий у грудях, сутулий у плечах, що до їх не дуже й тулилася його задерта угору голова, і на їй якось високо пристроєні, мов прищулені вуха, крадькома поспішаючи додому, він дуже скидався на зайця, що чухрає з шкоди хмизом, низом, попід вербами.

— Бач!—промовив стиха хтось з хлопців.— Це ж вахтор.

— А вахтор!—вже дужче обізвався другий.

— А що, дядьку, не зладнали?—зареготався четвертий, і хлопці почали тюкати табашникові у слід.

-- Цить, бісові гудьтаї, голодранці!—огризнувся табашник та й подався швидче, бо наздогін полетіла йому грудка землі.

Табашник поспішавсь, аж спотикався, бо де далі хлопці збігалися на сварку й далеко вирядили його бучним тюканням та грудками.

Така селянська демонстрація, заведено, не подобалася панові Крутенові й, довідавшись про неї, він ще більше упевнився, що на вулиці нарід привчається до неслухнянства і треба її заборонити, а Гальку й Павла, що подалися додому, покинувши строк, гаразд покарати. Тим то першої ж неділі побігло від його двох посланців: один у місто до станового, другий у Рівчак до волости.

У неділю вранці пан писар та пан старшина поприходили у волость не за ділом, бо робочої доби людям ніколи по судах тягатись, а так більше для порядку. Поприходили, поникали по хаті та й посідали, порядкуючи грають у хвильки, виглядають, чи не наверне кого бог. Нудьга! та й що то й за хвилька, як удвох. Аж ось загуркотіла повозчина та й спинилася біля волосних дверей. І писар, і старшина, обидва кинулися прожогом до вікна подивитися, хто б воно, та як у вікно вже не було видко, то мерщій поховавши карти, почали чепуритись, щоб поважніше, бач, визирати, як що надійде хто з людей. Пан старшина миттю натяг нову свиту з бляхою, що скинув був за-для прохолоди, пан писар заціпнув гаплички, ухопив якийсь папір та перо й, сівши проти старшини, вдавав так, наче щось пише. Та на цей раз даремні були заходи. У хату вступив давній знайомиць та добрий приятель—Крутеновський табашник. Як чорт злизав, злітіла з волосних уся їхня пишність, і гучно вітаючись, почали вони цілуватися з гостем.

— А, здоровенькі були, Гаврило Хведосьовичу!

— Спасибі, а як ся маєте, Карпо Даниловичу?

— Сідайте ж, будьте ласкаві! Аж он коли бог привів, що не часто навідуєтесь?—питав старшина.

— А куди бог несе?—запитав знов писар, уважно поглядаючи на табашникові кишені.

— Та до вас таки, до вас, панове свати, до вашої ласки, справа є,—відказував табашник, витягаючи з кишені горілки пляшку, ковбасу, оселедця та ще пляшку панської тернівки, що дарував пан Крутен волосним про особливі акції.

— Та за нами справа не стане; ми, знаєте, для вас усе охоче зробимо,—відказував старшина, придивлячись, чи не витягне ще чого пан табашник.

— А дозвольте спитати,—додав писар, простягаючись до чарки,—чи то ваша справа по «взисканію», чи по «водворенію» неслухняних наймитів, чи може, тее то як його, «укрощення» бунтів?

— Буде усячини: і «взисканія», і «укрошення»,—відказав табашник, та й почав заводити начальствові свою скаргу, тим часом вкупі з їми захожуючись цупко біля закусок. А про всяку okazji звелено сторожеві не впускати нікого у волость, бо волосним, мовляв, нема коли ка-зна чим бавитися: є бо невідмінне діло, доконче спішна відписка панові становому про найпотрібніші справи урядові. Сторож сидів біля дверей. Одначе йому доволі не вподобалося стерегти чужий бенкет, слухаючи брязкання чужих чарок і сердитий він справляв наказ може трохи й не так, як наказував пан писар.

Вже довгенько бубонів він, перевертаючи смутні міркування про неправду світу сього, коли до волости надійшов якийсь чоловік.

Не бачучи жадного пуття бути дуже приязним, коли й з їм ніхто не буде панькатися, сторож сердито grimнув чоловікові:

— Не можна!

— Чому?

— Не можна, тобі кажуть,—начальство бенкетує!

— То хай зробить справу та й бенкетує,—намагався чоловік.

— А поткнись, дурню божий, коли хоч: наші в зуби не глядітимуть—у холодній і ночуватимеш.

Чоловік почухав потилицю.

— Чого се вони заходилися?

— Спитай вже їх сам, хай їм біс! Я тільки й знаю, що мені тут звелено стреміти. Бодай би пропала вона ця служба: чорт зна кому поклоняйся,

та нема тобі й у свято одпочивку. Там Крутенівський прикажчик приїхав.

— Яка ще впять тяганина?

— А біс його зна! Дурно, либонь, не приперся б.

Чоловік витяг кисет, напхав люльку та й віддав його сторожеві, сівши на рундуці.

— Так не буде, мабуть, діла?

— А сьогодні не буде.

— Гм... треба б то ще дождитись?

— А треба.

— Це вже до другої неділі?

— А то ж,—відказав сторож, цвікнувши на бік.

— Та мені ж за п'ять верстов їхати!

— То що?

— То нехай же їм біс!

— А... про мене, так не буде ж по нашому.

Тим часом у волості своєю чергою шла інша розмова.

— Оттак, як бачите, Карпо Даниловичу, яке кажу, неслухнянство повелося між отим людом!

— Борони боже!

— Так що не то що не слухається, а ще й начальство лає.

— Не гаразд, не гаразд.

— Та що там начальство, а й самого пана.

— Те, те, те, зовсім погано, за це її можна добре прикрутити. А воно мабуть таки і ваш не без гріха: підлазив, так по приятельству скажіть-бо, Гаврило Хведосьовичу?

— Ну, там що... може й кортіло,—відказав з усмішкою табашник,—так що ж, все ж не годиться грубіянівувати.

— А вже ж, а вже ж! А що ж, чи таки упалося?

— Як би ж пак упалося, ні за віщо було б і клопіт заводити.

— Запекла, виходить?

— Клята, прямо.

— Бач!

— І тепер з своїм любовником строк покинули.

Що ж воно буде, коли усі свавільно, з доброго дива, почнуть строки кидати?

— Гм! Гм!

— Так ото ж пан і прохали, щоб ви знову йому їх повернули, а не так ще його, як її, а що там на видатки припадає,—моргнув табашник,—так те ми вже заплатимо.

— Та воно можна. Тільки як вам здається, пане писарю, за це діло...

— За це діло на видаток менш, як чотирі карбованці, пане старшино, узяти не можна.

— Дорого-бо, дорого, панове, воно й гріх таки так з давнього приятеля.

— Так, їй-же богу, не можна!

— Скиньте-бо хоч трохи, добродію. Ну, уважте хоч за-для мене; хіба ж нам уперше, або в-останнє бачитися?

— Так мало ж.

— Їй-же богу ні.

— Та бог з вами, Гаврило Хведосьовичу, вірте богом, тільки для вас,—давайте три карбованці та й усе, де вже наше не пропадало!

— Гай, гай, дороженько берете з приятелів,—сумно хитав головою табашник, виймаючи з кишені троячку.

— Дурно-бо бідкаєтесь, Гаврило Хведосьовичу, не гнівить бога, що ж там на брата по півтора та й годі впадає.

— Та ви ж, будь ласка, поклопочіться.

— Будьте певні, жваво справимо.

— І за досвітки, як я прохав.

— Та вже й за досвітки.

— Тепер, поладнавши справу, належало б і могорича випити та по пляшках тимчасом розмовою повисихало.

Приятелі сумненько поглядали на порожні чарки, кожен міркуючи, як би хтось інший поспішився поставити. Так минуло кілька мовчазних хвилин. Табашник метикував вже й без могорича втікати, бо складалося так погано, що йому знову доводилося тратитися, то гляди ще й нічого з тих грошей не лишиться, що пан про сю оказію дав, коли се зайшла старшині добра думка.

— Гей, стороже!—гукнув він.

Сторож саме роззявив був рота, щоб ще раз вилаяти старшину, та почувши, що його кличуть, покинув нового знайомця й побіг у хату.

— Є там хто?

— Один є.

— Спитай, чого.

Виявилося, що чоловікові треба виправити з когось якісь гроші, що вони йому вже відсуджені, та ніяк з волости не відбере резолюції.

— Пишіть, пане писарю, до соцького резолюцію, щоб зараз, значить і невідмінно, і предписуємо, усе так, як треба,—наказував старшина, гикаючи.

— Буде тобі резолюція, чоловіче божий, тільки біжи, принеси квартиру горілки; та гляди ж—не аби-якої, а оковитої. А то позивкали, такі та сякі чорт зна чим начальство напоювати. Я цього не дозволю. Як не оковитої, то й не треба, і резолюції, виходить, не треба—чуєш? Та щоб узяв ще бубликів, оселедця чи що, та тоді бери резолюцію та й з богом.

Пан писар написав резолюцію, кварта оковитої швидко вродилася на столі з шинку, що стояв двері проти дверей волости, і приятелі добре ще помогоричилися й усі були дуже раді: пан писар

і старшина—що заробили та випили, пан табашник—що випив та й заробив, чоловік—що вже збувся клопоту, тільки сам сторож радів вже на останнє, коли порозходились волосні, а він таки позливав з порожніх пляшок півтори чарки горілки та й знайшов хвостик оселедця на закуску.

XX.

НЕСПОДІВАНА ПЕРЕШКОДА.

Другого дня волосні згадали свої обітниці Крутеновому табашникові і, як звиклі до таких справ, не сподівалися ніякої прикрости, то й заходилися справляти слово.

Одначе пан писар, бувши людиною обережною, ніколи не любив залазити сам у небезпешні справи, а мав таку постанову, щоб оступившись осторонь, звернути все на старшину. Так і на сей раз вирядив він старшину до Недоступа в двір, направляючи, як що Галька не послухається, цінувати батькову худобу.

Старшина пішов і незабаром на Недоступовому городі почули люди його сердитий гомін, він лаявся, гримав, та похвалявся випродати всю худобу. Але й старий Недоступ був не з плохих і добре відвертав старшині, так що люди не менш чули й Недоступову лайку. Швидко Микита Іванович так розійшовся, що люди бачили, як старшина доволі прудко вискочив з його городу. Очевидячки, чимала притика, на яку спирав своє старече тіло Микита, здалася йому ще на щось інше, та так широко розгулялась по дворищу, що старшині вже не стало там місця й, оступаючись од старого все далі та далі, він нарешті опинився біля воріт та й вилетів з їх прожомом, нестотно куля, так швидко, як може й не личило б вже такій значній

людині. Та хоч як там моторно обертався сам старшина, його язик очевидячки був ще прудчіший і лайка так і прискала йому з рота.

Страшенно сердитий вийшов старшина з Микитиною дворища та похваляючись, побіг збирати понятих, щоб не гаючись напосісти супротивця.

Галас ізнявся на всю вулицю, так що усе діло виявилось на ввесь Рівчак і господарки, що й попереду шепотіли потиху про Гальчину пригоду, тепер так і забігали від куми до свахи, розпитуючи та оповідаючи про таку новину.

Чутка дійшла й до Гриця. Почувши, він так розсердився, що, здавалось, не було йому впину та й подався мерщій до Микитиної хати й наспів туди саме завчасу, коли пан старшина з понятими надходив туди пишно, як ворог у повойоване місто.

Але ж коли старшина нагледів Гриця, його пишність зразу поменшала. З властивою усім облудним людям боязькою обережністю, він лякався усього, що хоч трохи не рівнялося до звиклого ряду і зовсім не був радий спіткатись на цей раз з Грицем і хоч бавився ще надією, що Гриць опинився тут ненароком. Та коли той, поманувши рукою, повів його геть від людей на окрему розмову, зробився такий маненький, що аж шкода було дивитися.

Настрахавши старшину, Гриць звелів йому не чіпати більше Недоступа.

— Ваше Высокоблагородіє, — наважився ще старшина, — що ж я казатиму панові маршалкові?

— Не клопочись, я сам з їм побалакаю, май спокій, він мовчатиме краще від тебе.

— Ой не минеться ж мені, ой помилуйте, бо я знаю вже своє лихо.

— Роби, як хоч, та пам'ятай, я справлю тебе під суд.

Старшина бачив, що тут не переливки і, низенько вклоняючись та благаючи ласки, подався мерщій геть. Проте йому дуже не подобалася така перешкода і він довго бідкався на непорядки, що як пани б'ються, то в мужиків чуби болять.

— Ускоч оттак поміж двох панів,—бубонів він,—то й смакуй тоді варениці. Справляй отут службу, коли кожне не в своє плутається!..

XXI.

ЛЮБ'ЯЗНА РОЗМОВА.

Збивши бучу, Грицькові треба було побалакати й з Крутеном. Другого дня години коло десятої зранку коляса Судиєнків вже стояла коло Крутенового ганку. Старий Крутен дуже нудився самотнім життям і завжди радо вітав гостей. Так і тепер він дуже зрадів Грицькові, бо й на думку йому не впадало, чого пригостив той. Він не домислився навіть тоді, коли Гриць попросив наділити йому кілька хвилин до поважної розмови.

— Охоче, охоче,—відказував Крутен, міркуючи, чого то прохатиме гість, як він звик до того, бувши маршалком.

— Я приїхав прохати вас за двох рівчацьких селян,—поважно почав Гриць,—дівчину Гальку та парубка Павла, що ви звеліли волості повертати собі у строк.

— Що? Вони покаялися та бояться, щоб я не сердився?—лукаво криючись з думками, відказав Крутен.—Ні, я не злосливий; коли щиро покаялися, нехай ідуть, я не мститимусь.

Але насправжки йому доволі не подобалося, чого Гриць втручається не до свого діла, бо таким робом він ще може довідатись і про те, про віщо й зовсім не треба.

— Не в тім річ, добродію,—відказав Гриць,— їм не можна відбути строку і я прохаю, щоб ви не допоминалися на тім.

— Як то так?—вдав здивованого пан Крутен,— мені дивно, що ви, добродію, клопочетесь за таку справу цілком несправедливу. Правда, ви ще дуже молоді і хіба це виправляє вас трохи. Та потурати такому непутству, яке повелося тепер, я не можу; так покидають мене усі. Та це був би мені великий сором. Я маршалок, я повинен стояти на варті, змагатися проти розпусти, а не...

— Одначе не можна й щоб ви примусили їх робити вам вп'ять,—не даючи скінчити Крутенові, зважно відрубав Грицько.

— Хто ж може загадувати мені що мені робити у моїх власних справах? Я прохаю вас більше...

— Я-ж думаю, ви не схочете, щоб я став управляти їх на суді, коли мені доведеться обороняти їх там; не схочете за-для такої нісенітниці розрунати наше давнє приятство, то тим більше що, як вам звісно, там може виявитись дещо...

Почувши, до чого йдеться, Крутен не дав скінчити Грицькові. Злякавшись, щоб не оголосилися його таємні гріхи, він миттю придушив усю злість, що так і бурхала йому у грудях, та вдавши з себе найувічливішого дідуся, раднішого за-для приятеля поступитися чим ні є, відказав, привітно осміхаючись:

— О, добродію, коли вам вже так забажалось, то за-для вас я радий поступитися. А вже ж, ви, молоднеча, не те, що ми. Нам треба від їх роботи, а вам може ця дівчина аж надто припала до серця... Хе, хе, хе, чи не так? Не сховається від нас, старих, старого горобця не одурите!

Грицькові так бридким здалося це старече лукавство, що він не завважав потрібним сперечатися й почав прощатись.

Крутен усе ж таки ніяк не міг заспокоїтися. Його турбувало, як би Гриць не розславив його на людях.

— Одначе, добродію,—спинив він ще на останне з непокоєм Гриця,—ви повинні запевнити мене, що ніхто цього не знатиме. Я не хочу, щоб люди бачили, як я потураю ледарству; інакше я візьму свої обітниці назад.

— О, не турбуйтеся, будь ласка! Будьте певні, я знаю гаразд, де й як треба мовчати,—виразно відказав йому Гриць, виходячи з хати.

Пан Крутен zostався сам. Страшенні лайки, прокльони посипалися на Грицькову голову, Пан Крутен, як звір на ланцюгу, метлявся по своїй хаті і безмірна злість давила й шарпала йому груди. Здається, він радий би був розчавити Грицька, як непотрібну жабу, й думка про те, що він боїться Грицька, що не має способу сперечатися з ним, недостача сили помститись, жадоба незадоволеного бахурства тільки дужче дратувала його. Він трохи не занедужав.

XXII.

ДЕ ЗНАЧИТЬСЯ СЛІД НЕБЕЗПЕШНОГО ДУХУ.

Гриць поладнав Гальчину справу, та тим часом складався йому вже інший клопіт. У неділю староста того хутора, де жив Крутен, повернувся з міста з найстрогішим від пристава наказом—розгонити вулицю. Саме за тиждень пан пристав відібрав від Крутена лист, а його дівчина сховала у коморі чималий клунок пшенишного борошна, діжечку масла й іншої всячини, потрібної у господарстві. Запевне не можна було обійтися без такого наказу. Одначе староста, як людина проста, мало тямив в урядових справах і йому здавалося

даремним утиском такий наказ і великою напастю обов'язок його сповняти. Староста вдався собі не розумний, але трошки лукавенький та боязький чоловічок і, бувши сам колись парубком, добре знав, що хлопців так спроста з вулиці не порозганяєш і не дарма сподівався собі стусанів.

Проте, коли ніяк викрутитись, треба міркувати, як краще справу зробити. От, вертаючись з міста, і заїхав староста у шинок—перш над усе, трошки випити для більшої поважності та сміливості, та й запізнився, бо з такою препорукою, правду мовити, не дуже хотілося поспішати. А приїхав він додому, вже під чаркою і, як те з їм у таких пригодах траплялося, налазливий та завзятий, хоч не приступайсь.

Був уже вечір. Хлопці та дівчата давно позбиралися й староста ще з свого двору почув їхні співи та регіт. Правду мовити, на той час староста й забувся якось, що ще нічого не казав хлопцям, та й образився трохи на таке неслухнянство, що співають йому над вухом, наче на глум. А ще дужче розсердився через те, що й син його, парубок гуляв у гурті, то й довелося по трудах розпрягати самому коня, так що, здавалося йому, що й не дурно пан пристав заборонив вулицю. Не довго гадаючи, покликав він соцького, та й зараз до гулянки.

— Гей, ви!—гукнув він, уступивши між парубоцький гурт, хитаючись, але силкуючись визирати пишніше.—Гей, ви! чого тут, такі та сякі, позбиралися галасувати?! Не знаєте, не вільно?

Здивовані парубки глянули на старосту та й зареготались.

— Тю, матері вашій біс!—розсердився староста,—чого баньки повитрищали та іржете? Сказано, не велено!

— А хто ж не звелів?

— Я!

— Тю!—загомоніло парубоцтво.

— Розходьтєся, бо у холодну позапираю. Пан пристав наказав порозгонити.

— Не правда!

— Їй-же богу.

— Чого ж так?

— Значить, непорядок.

— Який?

— Чорт його зна, який.

— Годі-бо, дядьку, а де ж нам гуляти?

— Де гуляти?—з лукавим п'яним сміхом відказав староста.—Де гуляти? Не знаю, одначе не можна.

— Чуєте, дядьку, йдіть та спіть: пристав не почує, то й не знатиме.

— Кажи ти! Я тебе послухаю! Розіходьтєся, коли кажуть! Ну ти киша перший!

— Я не піду.

— Як то, не підеш?

— Та так, не піду.

— А коли я кажу?

— Та ще й потім.

Староста постояв, постояв, ніби щось то міркуючи, придививсь на того парубка та зразу лясь йому по пиці.

— Гей, соцький, бери його у...

Та він і не вимовив, бо ту ж мить і він і соцький полетіли сторчка догори ногами, діставши кілька добрих стусанів.

Знявся великий галас, хлопці тюкали, староста лаявся та сварився, нахваляючись, що сього вже не подарує, та на гомін вийшло кілька господарів і вже вони вгамували старосту, врезонюючи, що не треба було б йому й устрявати між гулянки, бо не можна ж молодим не погуляти,—тільки й їхнього! Аж соромно стало старості, аж заплакав

сердега, кленучи свою бідну головоньку, що занесла його вража доля на таку погану службу, а парубки та дівчата zostалися догулювати до ранку.

Так би воно й залякло, та чутка про вулишню зваду дійшла й до Крутена. Нишком, щоб ніхто не довідавсь, написав він усе становому, не шкодуючи слів, щоб змалювати п'яну спотичку, як якусь ворохобню. Його накіпіла лютість на мужиків, на Гальку, на хлопців за табашника, на Гриця, що на пеню йому з'явився якимсь мужичим оборонником та присоромив, приборкавши його, пана Крутена,—уся ця давня, розжевріла під примушенням впином лютість, смакувала тепер завчасу втіху помсти, якою, здавалося, дістанеться йому тепер напитись. Розпалений цією лютістю, він мішав хлопців, Гальку й Грицька у один гурт своїх ворогів і радий був потішитись хоч на комусь плохішому, кого першого запопав до себе у пастку.

Розпочалася погана справа. Над хлопцями зависла чимала кара за непокірство та змагання проти влади. Минуло вже кілька тижнів, вже суд почав був справу, вже приїздили перепитувати людей у Крутенів хутір, коли почув Гриць про це діло. Розпитуючись в людей, він дізнався, який зв'язок має воно з Гальчиною пригодою. Лукаві та злі вигадки Крутена дратували його страшенно і тому він уважав себе за обов'язаного оступитися за ні в чому, пріч дуросців, неповинних хлопців.

XXIII.

ПЕРЕВАЛ.

Багацько колопоту настало тепер Грицькові. Не раз дісталось їздити у місто та прохати і справника, і слідчого, і суддів. Та не дуже вважали

скрізь на Грицькові прохання, навіть підзорливо дивуючись, чого встряв він у таку справу, радили краще залишити її, хоч і вдавали, наче б радніші догодити, як би те було можливо.

— Судіть самі, Григорію Михайловичу, це ж не аби яке діло та й не можна ж потурати такому свавольству.

Знов та знов починав Гриць доводити, що тут не було жадного свавольства.

— Та же ви знаєте, як дивляться тепер на такі вчинки. І хоч як би бажалось нам зробити по вашому, повинні ж ми звертати увагу, як поглядають на це хто старші,—казав один.

— Далєбі, дивна річ, чого вам так шкода цих хлопців,—відказував другий—і що вам до їх? Ну, посидять трохи тай годі. Вірте-бо, справа цього не варта; ви придбаєте з її собі тільки клопоту, бо й пан маршалок тут зацікавлений, а він дурно свого не покине, а на що б вам сваритися з їм, будши сусідою?

Гриць попрохав ще брата допомогти собі. Олександрові дуже того не хотілося; він не любив, щоб на його слова не звертано уваги й довго відмагався, боячись, що його не послухають. Одначе перегодом, побачивши, що Гриць де далі все дужче турбується, занепокоєний, щоб у запалі не зробив той чого необачного, Олександро хотів краще узяти на себе ту справу.

Повітове місто зовсім було здивоване, почувши, що й Олександро Михайлович Судиєнко, відомий, як людина поважна, не схилена ні до химерних мрій, ні до нерозважних поривань, вплутався у таке діло. Тепер і дурному можна вгадати, гомоніли у місті, що тут є зовсім інший ґрунт, а не справжня охота визволити обвинувачених злочинників. Поважні люди, поміркувавши трохи, цілком погодилися, що то ніщо інше, як розрада між

двох значних панів і добрий привід одному напа-
костити другому.

Тепер ця пригода робилася куди цікавіша для
городян і балачки про неї стали модними на який
час, а пан справник, що вже його непокоїло таке
непутяще втручання Гриця, тепер заспокоївся і ве-
село переказував знайомим усі новини та сам
з Судиенками на одинці, маючи думку сказати що
приятне, докірливо хитав головою та сміявся з Кру-
тенової запеклости. Помалу, помалу справа про
хлоп'ячий бунт закрутилась, заплуталась та й
зникла у безоднях стародавніх паперів на втіху й
мороку історикам потомних віків. Проте Гриць
зовсім не був тим задоволений, як би те можна
думати. Навпаки, даремні клопоти, тяганина, зич-
ливі відмови, уся ця збираниця людських пако-
щів, недбалости й хитрощів, з якими довелося
йому спіткатись за останні часи, поклали певні
знаки на його вдачі. Збентежений, роздратований,
він не здолав тримати себе, і у розмові його і у
тім, як поводився він, часто й густо виявлялося те
призирство, яким наділяв він усіх цих порядних
людей.

Бачучи, що не здолав нічого зробити, поки бо-
ронив хлопців, здаючись на правду, а брат допо-
мігся зразу, чого бажав, коли удав наче має у тім
власну користь, Гриць запевнився, що та сила, що
на неї він впевнявся й покладав надію зробити
так багато, вдатна тільки на послугу йому власне
й нікчемна для громади. Його дратувала та ней-
мовірно уперта сила, яку впалося знайти проти
себе. Ображало, що на таке мале діло треба було
поставити стільки хіті, стільки клопоту. Його ста-
новище осоружилося йому ще дужче. Після того
він не довго залишався у Рівчаку. Невсипуща гри-
зота сумління не давала йому спокою; туга й сму-
ток що день більшали; незадоволені ідеали, не-

задовольнене бажання правди де далі дужче нагадували про себе; найпростіші пригоди, яких безліч проходить несчутно повз наші очі, вражали його мов живі докори, малюючись образками зневаги з правди й людського лиха. Така боротьба з власною душею, як боротьба з самим собою, на далі була неможлива. Панські придоби та сила, заплачені такими турботами, обіходилися чулому серцеві Гриця дорожче, ніж мали кошту.

Одного дня Грицько освідчив братові, що не здола та й не хоче жити у Рівчаку. Та як вимовив Гриць свою постанову, уся його постать, його наболілий голос очевидячки виявляли, що іншого вийстя він не має, що інше він зробити не може. Це визначилося так виразно, що Олександро не міг навіть сперечатися. За останні часи, познайомившись краще з Грицем, Олександро трохи привичаївся до його поглядів і, не згоджуючись з їми, вже не вважав їх за таку химеру, дитячу забавку на який час, якою здавалися вони йому попереду; він навіть звик вже поважати їх. Так і тепер,—не перебуваючи сам Грицькових страждань, він серцем почув, яким довгим, важким рухом усієї душі дійшов Гриць до своєї постанови. Тим він і не відмовляв брата, а прохав тільки, щоб не спродував своєї землі й не відбирав тим у себе спромоги повернутись назад, коли здума. На тому й стали. Олександро забрав Грицькову землю у посесію, а Гриць незабаром виїхав з Рівчака.

XXIV.

СЕЛО ГОРОБЦІ Й НОВА ГРИЦЬКОВА ОСЕЛЯ.

Верстів за сімдесят від Рівчаку, над рікою Оржицею, на нагірному березі стоїть велике село Горобці. Як часто на наших маленьких річках, до-

лина Оржиці неглибока, нагірний беріг не дуже високий, а берегова круча спускається спухово широким просторим розлогом, що увесь заріс стародавніми густими садами та заставився селянськими хатами, що виглядаючи споміж кущів, удень наче сміються, блищать мов срібними від сонця стінами, увечері миготять огнистими скрізь розсипаними зірочками віконець, а темної ночі чисто ховаються під шатою дикого лісу, яким здаються стародавні розкущені сади, малюючись чорною постаттю на темному небі. Село Горобці, більше козацьке село, поспільства тут не багато, багатого значного пана нема й одного. Ще мешкало тут кількох полупанків, та тепер по знищенню кріпацтва вони або порозбігалися у міста по урядах, або сидять тихо та смирно, помалу мішаючись з мужиками. Так склалося ще з давніх давен, ще з того часу, коли на Україні тільки-тільки заводилось панство. Тоді пани, скуповуючи та відбираючи в людей землі, несамохіть мусіли задовольнитись тими землями, які були менше потрібні людям, за які люди менше оступалися, а то все були чисто степові, далекі від річок землі. Як перші й давніші господарі усієї землі, козацтво й поспільство вже густо осілося по річках, тут панам вже нікуди було ширшатись, тут їм було тісно й, виходячи зпоміж тих же козацтва й поспільства, вони повинні були вийти й з найбільш улюблених їми земель (так було, конче, беручи на гурт, я не кажу про особливо дужих людей). Пани задовольнялися гіршою землею, аби осягти її більше,—такий був рахунок їхнього гешефту—й історія справдила корисність такого рахунку. Швидко й гірша земля зробилася не менш потрібна й за кращу і люди прийшли по землю до пана, прийшли прохати панської ласки. А все ж таки по-над річками й досі на Україні мало стоїть

панських економій, а тепер вже що-року зостається їх менше. І село Горобці було таке ж просте спершу-віку чисто хліборобське село.

До останніх часів по таких селах, що за їх царину, мов за міцні ворота замку, ще не переступала нога державця, більше й краще зберігся щирий старосвітський звичай і вдача. Були й тут багатші й бідніші, та відміна між їми не зайшла так далеко, щоб досягти такого багатства здавалося неможливим чесною працею; до того ж дукарі тут були свої люди, свій брат, вони не пишалися перед іншими, не славили себе людьми іншої породи, не вимагали особистої шани. Багатство не мало своєї найбільшої принади, вони навіть їм не користувалися, живучи як і всі, його не було видко, то не так і кортіло. Таких дукарів було по великих селах багато, та ні один з їх не здолав держати у лабетах усе село; тут не було милостивця, що міг би захистити кожного у кожній пригоді, тут ні до кого було бігти за порадою, позичкою, порятунком, прич до свого брата; з того треба було шанувати своїх рівних, з того треба було з їми якось ладнатись. Громадські справи завжди вершилися тут самою громадою, право обертати їх так чи інше, ніколи не випадало з громадських рук, то й громадське почуття мало тут більше впливу на людей, було дужче, а люди визирали спокійніше, задовольніше, самотійніше, більш звикли до поваги й волі, ніж по панських селах. Та тепер вже й тут, по цих ще недавно щасливих закутках, пішло вже усе навиворіт. Омана багатства, його сили, як ознака віку всемертвущим суховієм пройшла вже й тут, руйнуючи старосвітське життя, збавляючи тихі та любі старосвітські звичаї, розсіваючи по людських серцях заздрість, свару та ворожнечу.

Звернувши недалеко царини з головної Горобчанської вулиці, треба чимало покрутитись поплутаними вуличками, що й не розминешся, стиснутими з обох боків одне повз одного понаставляваними повітками, хатами, завітчаними гарбузами, пасльонами та королевим цвітом, тинами та кучерями, пообсаджуваними дерезою ровами, поки вже над самою Оржицькою лукою за одним крутим заворотом доїдете до високої просторої хати, або швидче маленького будинку—от на кшталт тих що становлять собі небагаті панки. Будинок той рублений, добре вимазаний, а укритий очеретом, він геть вищий від простої хати і вже з надвір'я є певні знаки, що підлога вистелена дошками. Наперед виходять п'ять вікон і шості двері, з причілку в'пять двері та двоє вікон. Будівля оступилася трохи у двір і відгородилася від вулиці вузьким квітничком, що з одного боку зійшовся з старим задичавілим, десятині на дві, садом, а другим пристає до невеличкого та хазяйновито й порядно додержаного дворища. За садом простяглася левада, вона порізана на картки повними води, пообсаджуваними вербами рівчаками. Глянувши на неї, зразу можна пізнати, що господар поклав тут багато думки і знаття і не тільки знаття-наспадку від дідів, а й справжнього досвіду хліборобської науки й її останніх здобутків. З одного боку левади на чотирьох картках як килим розцвітали пишні сіножаті сіяної конюшини, з другого ще на восьми картках змінювалися, як можна було пізнати з деяких знаків, чергою різні дорогі рослини: махорка, мак, рапса, огородиня, буряки й т. інш.; усе було посіяне рядками, просапуване, розпушене розпашником, зате й усі рослини визирили весело та йшли, як з води. На дворі було теж як у віночку, усе виявляло господарність, догляд та чепурноту. Тісний і маленький, він ввесь був заста-

новлений повітками, сажами, коморами, клунями, побсаджуваними молодими деревами, але усе це стояло так до ладу, не заступаючи одне одного, усі вони були зроблені так вигідно, так міцно, навіть визирали так гарно, а залізні засовки, клямки з залізними ланцюжками й інші дрібниці їх були так штучно вироблені, що, здавалося, самі хвалилися, скільки господар поклав на їх думки та клопоту, та тим більше що усі будівлі були нові, очевидячки недавно й відразу збудовані. Пріч свого дворища та левади, у господаря їх було ще двадцять десятин степової землі між козацькими землями, та й там тільки вже просте збіжжя оброблялося так само старанно й пильно кошовною снастю, й на диво горобчанам родило удвоє краще, ніж на сусідніх ланах. Хліб на їх завжди виразно відзначався від усіх хлібів поруч. Господарем цього чудового ґрунту й степка був не хто інший, як Гриць Судиєнко. Виїхавши з Рівчака, він подався шукати собі клаптя землі десятин на тридцять де-небудь далі, так верстов на шістдесят-сімдесят від Рівчака, де б менше чули за Судиєнків та не могли б його признати. У тих своїх розглядинах потрапив він у Горобці та й улюбив сей ґрунть, що продавав заможний козак, виселяючись хутором на куплені десь степові землі. Гриць живо з їм погодився, бо не шукав користи, то й охоче переплатив трохи чоловікові за те, що вподобалося.

Оселившись на новій оселі, Гриць живо пересипав і поперебудовував на свій лад усе дворище та завів усі ті коштовні поліпшення, що так тішили наше око. Тепер він пробував тут вже п'ять років.

XXV.

ЗА РОБОТОЮ.

Ледве займався світ одного весняного ранку, рипнули ворота Грицькового двору і з їх виїхав

залізний плуг, справдешне на всі Горобці диво, запряжений двома парами здорових та ситих, темно-сірих гливастих волів. Плуг спинився біля воріт сусідньої хати, а Грицько почав стукати у квартиру та гукати господаря, свого кума Хведора. Кум Хведір вже порався щось під повіткою, живо обізався, а незабаром вийшов і сам.

— Рушаймо ж в час добрий, бувайте здорові!— сказав він натягаючи свитку.— Тільки щось чудно мені оттак спозаранку виходити у степ з вашою штукаю. Воно, конче, ви господар, то й робіть на своєму, як знаєте, а тільки як би ви не кум, та не обіцялися мені волів до супряги, й зроду б не пішов вам на поміч, щоб і людей не смішити, бо ніхто ще й плугів не лагодив, та й не второпаю я, чого вам з оранкою хапатися.

— Адже ж казав вам, куме, хочу ще й вдруге переорати.

— Не мала б то баба клопоту, та купила поросля! А на віщо б вам переорювати оту безщасну землю, чи нема в вас іншої роботи?

— Та ж ви певно знаєте, що краще, коли земля перегорить добре.

— Кажуть люди... Та, чи чуєте, куме, як бог дасть, то вродить, а не дасть, то й не візьмете. А яка ж тут користь, що ви де б мали пасти, то саму чорну землю лишаєте?

— Без бога ні до порога, а все ж і від бога наказано:—«В поті чола дбати хліб свій», а за той місяць пастівнику, що ви може натягнете, моя рілля удесятеро віддячить, бо найменше пудів двадцять на десятину більше зародить.

— І де б тих двадцять пудів узялося?

— Сказав би вам, куме, що у книжках про це пишуть, так же скажете ви: звівся циган на свого батька...

— А скажу...

— То скажіть ще мені, скільки узяли ви позаторік з вашої десятини?

— А що б я узяв? Самі знаєте, недорід був, не було в-осени дощів, не було й хліба. Узяв мірок трицять та й годі.

— А у тій економії, де я був того ж року, десятина видала на круг пудів сімдесят.

— То не ті землі!

— Ну, то мій степок вже запевне не кращий од вашого?

— Здається, що ні, бо вони поруч.

— А що ви узяли на вашій ниві торік?

— Мірок з п'ятьдесят на десятині узяв.

— На пуди шістдесят буде?

— Мабуть.

— А я узяв дев'яносто.

— Аж по дев'яносто?

— Хоч ходіть у комору та переважимо. Так ото ж, щоб ви знали, куме, оті трицять пудів лишку узяв я за те, що рано двічі гаразд поорав землю та зараз її заскородив.

— Балакайте!

— Слухайте-но. Тут не в тім тільки й сила, що земля краще перегора, та не зароста нічим, а найбільше у тім, що таким робом ви заховуєте усю ту воду, що набралася земля за зими; вже вам тоді байдуже, чи йтимуть дощі, а чи ні. Бачили ви в мене оті складні дудочки з тоненькою як волосина пружиною у середині і бачили, як по їй вода сама пнеться вгору, коли ту дудочку уткнути в воду.

— Бачив,—то що?

— То й земля непорушена, теж мов стулена з таких дудочок і по їй вода з ісподу потроху підіймається на поверх ґрунту та там і випаровується і як би не дійшла вона до самого верхнього ґрунтового шару, де її дошкуля і сонце й вітер, то й

не висихала б. Відтак коли хочете зберегти у землі воду, треба загодя, поки ще держиться весняна вогкість, гаразд порунтати оті дудочки, себ то поорати та поскородити землю. Вода не йтиме тоді на поверх ґрунту, а зберігатиметься у землі, як у скрині; хай тоді вже хоч стане суша, сійте сміливо, бо у вашій землі буде досить вогкості для кожної рослини.

Ця розмова заводилася того дня ще не раз, бо орючи кум Хведір не міг ніяк затримати, щоб часом не поширити скибу, не підмелити плуга, або не обминути нерозоратий огріх. Раз-у-раз Грицькові доводилося з їм сперечатися та доводити, яку має силу добра оранка. Кум огризався, але ж потроху Грицькова впевненість та доклади схилили й його і він почав прислухатись та згоджуватися. Проте він не хотів ще так зразу дати те на знаки, а волів би краще змовчати, щоб не здатися чудним або одуреним, та думка про двацять пудів лишку врожаю на десятині, як згадував Грицько, мимоволі підманювала його, і над вечір він вже не витримав та, наче б жартуючи, сказав:

— Аже ж ви, куме, обіцялися мені поорати вашими волами та плугом мою ниву за те, що я вам погоню.

— А як же ж.

— Та коли вашою штукаю, то треба й по вашому,—засміявся несміливо кум,—з неділі орім і мою толоку, аже ж ви кажете, наче з того краще зародить?

— Запевне.

— То й золотіть мене, куме! Чи я ж такий дурень, щоб золота цурався?! Золотіть вже з усіх боків, хочу таки по вашому спробувати, щоб і вам було веселіше. То оратимем мое у вівторок?

Грицькові того тільки й треба було.

— Добре, пооремо,—радо засміявся він, пізна-

ючи з-під кумових жартів, що того вже зворушили його доклади і що він подається, сам ще того соромлячись.

XXVI.

У ГОСПОДИ.

Пізно ввечері, пошабашивши роботу, поверталися орачі додому, бо на завтра впадало свято, то й не доводилося ночувати на степу. На дорозі Гриць запрохав сусіду до себе на завтра погостювати. Він бо мав такий звичай запрохувати на свято по кільकाь чоловіка селян, то тих, то інших, обираючи гостей по тому, про віщо збиравсь розмовляти, часом і таких, що йому не дуже подобалися. Але помалу набрався у його невеличкий гурток щирих приятелів, що навідувалися до його трохи не що-свята. На цих сходах Грицько часом загодя обмірковував з людьми громадські справи, які належало впорядити на ближчих сходах, або читав гостям книжки, або балакав наче про се, про те, ладнаючись раз-у-раз оповідати гостям щось для їх невідоме.

Поміж розмовою трактував ще він їх і доброю стравою й чаєм, і тільки на горілку було скупно, хіба по чарці, по другій та й зовсім.

Другого дня, у неділю, оглядівши господу та загадавши наймищці що готувати, Грицько наносив води і, добре ввесь вимившись та сівши у окремій хатинці, заходився читати книжку. У неділю до обід був його спочивок, і даючи собі волю на самоті, він трохи пустував, потішаючи деякі свої примхи освіченої людини, набуті давніше, ще за часи його панства. Поснідавши та напившись кави, він трохи розлігся на м'якій, широкій канапі, одним один на всю його господу і читаючи запивав по-

троху сніданок добрим вином та запалив коштовне цигаро.

Хата Грицькова розділялася на чотирі покої. З сіней було двоє дверей: одні до кухні уліворуч, другі просто у простору чисто прибрану хату, де, як по усьому було знати, господар сам не жив, а тримав її про нагоду, коли хто надійде. Хата ця була прибрана, як заведено селянські хати, тільки усе було краще. Дубові лавки з штучно виробленими спинками та ніжками були виправлені лаком та понакриваті плахтами, стіл засланий білим тонким обрусом. На покуті висіла одним одна велика ікона. Збавитель з колючим вінком на чолі у простенькій рамочці. Над дверима прироблений гарний мисник, де понастановлена усяка посудина, хоч і проста гончарська та повибирата з де не є кращих гончарських виробів. Тільки в тому кутку, де завжди по хатах становлять великі печі, натомісць стояла маненька німецька груба. Побіч неї з обох боків шахви, а у їх та на столику біля грубки понастановлювано ящиків з ліками та з чимось якихсь химерних склянок, дудочок, пляшечок, якихсь лікарських струментів і т. інш. З цієї хати було вп'ять двоє дверей: одні назад, вряд з сінешними, йшли до покойової хати господаря, де стояло гарно прибрате чистою білизною ліжко, стіл застелений зеленим сукном, як от звичайно для письма, а на столі каламар, пера, попільниця і інше. Недалеко ліжка висіла забита в стіну мідяна вмивальниця над великою мискою, а побіля столу стояли довгі полички з книжками. Пріч того у покою було ще кількась заморських дерев, що сягали трохи не до стелі, і та сама м'яка канапа, на якій допіру ми бачили Гриця. Другі двері з гостинного покою йшли праворуч до найбільшого на всю будівлю покою. Тут по стінах поприбивано ясинових покарбованих планок і поличок, а по тих

карбах і поличках позастромяно й порозкладено долота, пилки, сокири та усякий інший столярський, теслярський та бондарський струмент. Посеред хати стояв столярський варстат; на їм висіла велика гаска; в одному кутку скидано кількох дрібного дерева на надібок, соснових дощок та усякого заліза, у другому стояла велика скриня, що в ній та побіля неї поховано паси, дрібні причандали до плугів, борін, конячої молотілки та інша снасть і зброя. Були тут заново на запас зроблені ярма, віїця та інше, а зараз господар мабуть лагодив собі невеликий можар, бо деякі частини його лежали недороблені та непопригоняті коло робочої лавки.

XXVII.

НА ГУЛЯНКАХ.

В над'обідде почали сходитися гості; набралось чоловіка з десять, найбільше меженного віку, з не дуже заможного стану та поміж їх замішалось й двоє літніх вже чоловіка: з їх один був дукарем, та ще якийсь парубок тихий та задуманий, яких рідко бува між селянськими парубками.

Вітаючи гостей хлібом-сіллю, Грицько розмовляв з їми часом жартуючи, часом і про поважні речі: про хліборобство, про громадські справи, з святого письма або навіть про природу та її сили. Розмова плинула помалу; одне питання викликало друге, або іноді по якому часу мовчазного задуму хтось зачіпав нові речі, переводячи на них розмову. Не всі однаково прислухалися до усього: одних зацікавлювало одне, інших друге. Дукар слухав уважно тільки про хліборобство та ще трохи як балакали про бога, а про громадські справи та історичні згадки слухав більше за-для ввічливости, не раз хитруючи нишком, хоч так що

й пальці знать, звести розмову на цікаві йому речі; навпаки, молодші господарі та парубок більше любили слухати про історію та природу.

— А скажіть, будь ласка,—завважив хтось,—що то балакають наче є такі гори, що полум'ям дихають, чи воно брехня чи правда, чи воно з пекла виринається, чи й під землею є вогонь?

— А ось гляньте,—відказав Гриць, узявши з стільця три ящички та наливаючи у миску води. Потім він уткнув у воду з одного ящичка маленький камінець, що зразу спалахнувши зеленкуватим огнем, зачав тріпатись метляючись по воді, поки не вигорів чисто. Потім Гриць розбовтав з водою у одній склянці трохи соди, у другій—кислоти. Вони лежали спокійно, та тільки Гриць злив їх до купи, вода зачала шипіти та бурхати, переливаючись через верх.

— Ось як бачите,—сказав тоді Гриць,—глибоко під землею позаягало багато таких і інших камінців, що закипають, бурхають, дають тепло, а часом і огонь, коли змішаються одне з одним, інше з яким другим. Я показав вам ці тільки для прикладу. Вони лежать там собі спокійно може й хто зна відколи, поки лежать нарізно; та під землею є багато джерел і як що котре з їх спіткає такі камінці, розпустить та навбира їх у себе, а протікаючи далі, здибає десь другий струмок настояний на іншому камені такої вдачі, що він не ладнається з першим, то під землею здійметься така сама буча, от як ви бачили допіру у цій склянці. Коли ті струмки маненькі, вони не мають сили розрунати завислий над їми ґрунт, а роблять тільки струс; але ж коли такої води набереться багато, коли вона настояна густо, то й трапляється часом, що бурхаючи вона розрива землю, здійма над її поверхом гору й викида відтіль полум'я, попіл, парі

і т. інше. Так як бачите, тут нема нічого пекельного.

Гості уважно прислухалися, така гадка здавалася їм можливою, хоч і трохи дивною, не нагадуючи нічого відомого. Дехто додав ніякісь питання. Гриць відповів на їх, але знати було, що люди ще не розмірковувалися та ще мають щось перегадати. Розмова помалу зійшла на інше. Перегодом хтось запитав за могили, що трапляються по степу, з чого вони повстали. Гриць розповів, як колись то на наших степах жили бузувіри, як вони ховали по тих могилах своїх мерців, один поперед одним силкуючись насипати вищу на знак більшої шани своєму мерцеві; як вони забивали та ховали вкупі з чоловіком його жінку, його коня, зброю та їжу, гадаючи наче б то чоловікові й на тім світі треба буде всячини, як і тут.

— Себ то наша віра не зпершевіку була тут?— промовив парубок.

— А то ж. Ти ж читав святе письмо. Навіть у Єрусалимі з'явилася наша віра тільки перед 188... роками, коли народився Ісус Христос, а до нас вона перейшла вже не швидко й не від євреїв просто, а через греків.—І Гриць почав розповідати коротенько про Володимира Святого, а далі й про тих князів, що були поперед його і про тих, що були потім.

— Які тоді чудні князі були, драпіжники якісь, а не князі!—завважив хтось.

Потім Гриць розповів про татар, про ляхів, про їх порядкування на Україні та про Богдана. Зачудувало слухачів оповідання про лядський уряд, про їх державну раду, про славетне «не п о з в а л я м». Дивувалися найбільше, як то лядський король терпів таке свавольство своїх підданців, як не позатикав їм горлаті пельки. Довелося оповісти, що не скрізь королі мають однакову силу, що є

краї, де вони нічого не можуть звеліти без державної ради, яку обирає уся громада, що є навіть краї, як от Франція, де й зовсім нема царя, а натомість обирає громада, як у нас председателя в управу, кого з-поміж себе на три роки, а щоб не вільно йому й на той час було чинити свавольства, побіч його становлять таку саму обібрану державну раду, що без її згоди він нічого не може зробити. Довелось розповідати, що так сталося у тих краях за недавніх часів по дуже суворих князях, що тяжко гнобили люд і тим то їх скинуто.

Оповідання про чужі, нечуті ніколи звичаї дуже зацікавили слухачів і раз-у-раз запитували вони то се, то те, а найбільше, як живеться там бідному людові.

Гриць розповів їм про фабричні закони, які тепер заведені й у нас, але більше вироблені по чужих краях, де визначено, що господар не має права силувати наймита до роботи довше 12 годин, а наймичку й хлопців довше 8 годин; де визначено у подробицях, які він повинен давати їм помешкання, чим харчувати, як повинен корувати під нагоду слабування і т. ін. Більшості це дуже вподобалося, але дукар мав на це свій власний погляд.

— Ну, це вже чорт-зна що,—завважив він,—на біса ж мені той і наймит, коли не вільно з його роботи правити, хіба цяцькатися!

Та інші взяли його на глум.

— Бач, Трохиме Гнатовичу, мало одної пляшки крови.

— Коли ж смашна,—одною не задовольнитися.

— Не хоче гнuzдечки у зуби!

— Не хоче й коза на торг, та ведуть!

Зацькований з усіх боків, Трохим Гнатович вилаявся, замовк та й сидів насуплений та сердитий.

Та Трохимові Гнатовичу не пощастило. Ще не

скінчилася й сварка, коли хтось боязько рипнув дверима й до хати несміливо уступила баба та чоловік одягнені в обідране дрантя. З позору вони були дуже вбогі та жалісні й полохливо озиралися довкола, нестотно боячись, щоб їх не випхнуто. Але увійшовши вони вже не мали сили тривати довше й хапалися швидче викласти свою справу, наважившись, щоб там не було. Та з великого неспокою вони не змогли й розповісти гаразд. Баба тільки хлипала та розливалася, чоловік раз-у-раз уклонявся, а обидва навипередки бідкалися на свої злидні, вказуючи на своє дерміття, в яке вбралися, хто й зна де його видравши, мабуть не без думки розжалобити дужче.

Вже тільки нарешті Гриць ледве утямив, що вони просять визичити грошей, і зараз поспішився заспокоїти, обіцяючись допомогти, а тим часом попросив їх до обіду й почагував горілкою, розпитувався про їхню пригоду.

Баба та чоловік швидко заспокоїлися й почали гостюватися так, як і треба. Та їм не можна було баритися—поспішалися з позиченими грішми врятувати своє добре, що поцінував один дукар за давнішу позичку.

На відході та й поки гостилися вони, усе пильно дякували Грицькові, що й грошей позичив та ще й привітав їх, мов рідних, а не ганьбував, як те роблять хто інший.

— Мій батечку ріднесенький! Сказано ж, людина золота, хороша!—кланялася бабуся, дарма що Гриць дуже соромився та все її заспокоював.— І грошей дали, спасибі вам, хай вам за те бог віддачить, що зглянулися на наше сирітство, та ще й не погидувалися нашими злиднями, не коверзували нами, а привітали мов рівню. Хіба так позичають нам оті люципери, побий їх сила божа?!—

не здужаючи здержати роздратованности, баба почала лаяти горобчанських дукарів.

А Трохим Гнатович де далі все насуплювався та й насуплювався. Як на гріх так упалося, що Грицько посадовив обідрану бабу побіч його і вже це йому не вподобалося і не криючись посунувсь він далі від неї, а як же баба зачала ще перебирати дукарів, то так розпалився, що тільки вона за двері, напався на Гриця, як з мокрим рядом.

— На що ви панькаєтесь з ціми голодранцями, на віщо їх пестите?—завів він.—Думаєте—добра собі тим діждете? Думаєте—вони дякуватимуть? Що вона вам торбинку злиднів та дурного язика принесла, то ви вже й зраділи, неначе вона до вас з великою ласкою, з гостинцями багатими припхалася? Прирівняли свиню до коня! Шарпаків поруч з порядними людьми посадили! Та через вас тут швидко до їх, вражих дітей, і приступу не буде.

— Знаєте, — відказав Гриць, — кожен робить у власній хаті, як знає. Аже й ви зайшли без великих гостинців, та все ж ви любий гість. Сідайте-бо та не насуплюйтесь,—засміявся він нарешті,—бо, здається мені, треба шанувати не гроші, а людину, а людям і так важко, коли треба прохати.

Гість замовк, та ще довго, сердито походжаючи, мимрів під ніс:

— Бач, знайшли кумпанію!.. Такому чоловікові... і голодранці й інше.

А нарешті не витримав і складючись, що занедажував, пішов геть.

XXVIII.

НЕ ДОГОДИВ.

Місяців з двоє переогодом досталося Грицькові посваритися не тільки з цим, а вже з усіма горобчанськими дукарями. Того дня, коли зайшов той нелад, Грицько дуже загода, трохи чи не поперед

усіх, збирався до зборні і очевидно був чимсь заклопотаний. Та було чого, бо він добре знав, що зазнає чимало клопоту, поки зладна, що надумав, та чи й зладна.

З того часу, як оселився у Горобцях Грицько, щиро працював над громадськими справами села, одне по одному проводячи ту чи іншу новину, і вже допомігся чимало. Так громада, послуховавши його, заборонила шинки, а натомісць заснувала школу, спільну чайню, куди досилались газети й книжки, спільну крамницю, де кожен міг купити, що треба поцінно, й церковне братерство, а на сьогодні закликав він громаду побалакати про громадську позичкову касу, яка здавалась йому конче потрібною у Горобцях. Тут-бо було доволі бідноти, що й не вилазила з позик, а часом і середньої заможности люди не обіходилися без неї. При таких пригодах позичались вони у місьцевих дукарів та виплачували за те великий тягар відробітками та відсотками. Та тим більше сподівався Гриць, що дукарі повстануть на його думку та розряджуватимуть громаду.

Гриць певно міг би спорудити таку касу й власним коштом, а навіть і збирався подарувати на її заснову тисячі зо дві грошей, щоб вона осильнілася зразу, та він хотів, щоб громада сама поперед обрадилася за свою справу, бо вважав кожную громадську справу тільки тоді твердо заснованою, коли у неї покладені кошт і праця хоч більшости самої громади та коли зачнеться вона під впливом спільного розуміння її користи. В додаток Грицькові здавалося дуже шкідливим для розвою громади, коли раз-у-раз хтось з боку задовольнятиме ще не досить виrozumлені нею потреби. Йому здавалося, що такий догляд за великими людьми, мов за дітьми, може тільки збавляти в людях хіть до самодіяльності. А що насамперед Гриць найбіль-

шої ваги надавав не самій касі, буде вона чи ні, а тим суспільним почуттю та розумінню, що могли б схилити громаду, щоб її спорудити. Поглядаючи на всі громадські справи з того погляду, він тим то коли намірявся зробити що для громади, завжди привертав до того діла саму громаду, віддавав їй на засуд свою думку, попереду кілька місяців розмовляючи з поодинокими господарями, далі здійснюючи те ж питання на зборні.

Тепер, коли Грицько прийшов у зборню, там було тільки чоловіка з шість молодих господарів, його приятелів, що з їми почасти балакав він про позичкову касу і які завжди охоче бралися за громадське діло. Вони поспішалися прийти допомогати Грицькові у боротьбі з дукарями та розповідати поодиначі тим, хто не розчовпає діла відразу.

З завзятістю властивою усім, хто недавно зазнав чарівного щастя працювати на користь іншим, вони визирали дуже невpokійно: нервово ходили по хаті і то, збираючись до купи, заводили розмову, то не скінчивши її, роздратовані довгим чеканням, нудилися, вештаючись з зборні на вулицю подивитися, чи не збираються люди.

Тим часом Грицько сидів біля столу у великій задумі. Добре знаючи, як сутужно бува схилити громаду до нового діла, він майже був певний, що сьогодні нічого не буде, не сподівався навіть бачити багато народу й бажав тільки, аби зацікавити людей своєю думкою хоч остільки, щоб розгадавши краще, вони охітніше бралися до неї, коли тиждень чи два перегодом закличе він їх удруге на раду.

Тим часом люди почали сходитися. Та щось набиравалося їх дуже мало. З великої громади—чоло-

віка з 50 та й усе. Грицько вже й протягував так-сяк, виглядаючи, чи не надійде ще хто. Та далі й вагатися було нікуди, бо люди почали ремствувати на гаяння, а дехто збиралися й додому.

Ото ж підвівшись Грицько почав розповідати, які бувають громадські каси, яка їх мета і яка користь від їх убогому, а навіть і середньої заможности чоловікові, а нарешті додав, що гаразд було б і собі заснували таку касу.

Зразу, як замовк Гриць, у зборні було зовсім тихо. Люди ще не розміркувалися, то й не знали, що казати, та незабаром почулися зразу поодинокі голоси, де далі набираючись у дужчий гомін: то дукарям не вподобалася нова вигадка і вони загомоніли попереду всіх.

— Кому важко в людей позичатися, хай не позича!—гукали вони,—а такого вже чорт і бачив, щоб за поратунок за позику замість дяки ще нападатися на чоловіка. За моє жито мене тоб то й бито! А громаді чого там плутатися у такі справи? Відома річ, скільки за винуватцями грошків плаче. Та ще ж чоловік, коли позичить, то вже хто й зна, як за своїми винуватцями пасе, а громадські гроші швидко розтягнуть по дрібниці, бо без господаря товар плаче; а глядіти їх нема кому, бо ті, що до їх настановлять, тільки самі гаразд пополощуться. Одно слово, це пуста річ! Іншому є, іншому нема. Кому треба позичати, а кому воно ні к бісу, а грошенята плати до каси усі. І з якої речі я платитиму на другого?

На відповідь почулося кілька голосів за касу з гурту бідноти та середніх господарів та ще не впевнених і тим несміливих. Тільки найзавзятіший з Грицькових приятелів напався на дукарів, що шкодують якого карбованця на спільну користь.

— І я тим карбованцем старців не поведу та й не забогоражуся, а ви й потім...

— Тю, дурний, з своєю громадською користю!— висміював гладкий товстопикий багатир звиклим до уваги, хоч і хрипким з горілки, голосом.—Що мені по твоїй громаді? Вона мене не нагодує, то й я їй свого не дам.

Громада, здавалось, схилялася до того ж погляду; а інші дукарі тим часом засовались поміж людьми та заходилися провадити їм, що каса усім допомогти не здолає, то й підуть громадські грошки на втіху родичів та приятелів тих, хто порядкуватиме нею.

Грицьків приятель тим часом счепився з багатирем посеред зборні:

— А, твоя несити душе!—гукав він,—а на віщо ж плачу я тобі на школу, коли в мене й дітей нема, а в тебе їх ціла юрба туди бігає? Кажи краще, що тобі вадить, що людям буде де позичати й пріч тебе, бо ніхто тобі відсотків здирських тоді не платитиме, даремних робітників збудешся!..

Гриць тим часом не казав ще нічого. Він чекав, поки трохи заспокоїться, поки з-під сварки виявиться людям, що то за каса й кому від неї буде тепло, кому холодно. Одначе де далі робилося йому все смутніше, все важче. Не раз розмовляючи з громадянами про громадські справи, він добре знав, що годі сподіватися від громадян справжньої щирости, що схилити до громадської справи можна тільки виявивши кожному, яка буде з неї користь властиво для його, а кому вона стане хоч трохи на перешкоді, ворогуватиме на неї до останнього. Як щирого ідеаліста, Грицька ображало таке самолюбство. Заснувати діло на такому ґрунті, здавалося йому, зробити тільки дрібницю належного діла, бо кохаючись у громадській діяльності, він кохався у ній найбільше за ту щиру прихильність до чужого лиха й до чужої користи, яку й виявляє й виховує у людях. Це громадське почуття вважав

Гриць геть вище, ніж ті та інші вироблені громадою установи; навіть гадав, що тільки на цьому ґрунті й можуть вони жити довго. Мимоволі обгортав його смуток, коли доводилося бачити брак на таке почуття, і тепер, прислухаючись до розпочатої громадянами спірки, він замислився над своїми журливими думками. Ті думки відбирали йому й хіть і снагу до боротьби, так що він може й довше, ніж треба, не уступався до суперечки, що все дужче розжоврювався. Все ж він волів перемогтися, бажав би подужати себе, і все не знать з чого вагався, не знать і сам з чого не починав. Та несподівано трапилося те, що надало йому нової сили, натхнуло завзяттям. Дукарі тим часом зовсім вже обрадилися та збилися ув одностайний гурток, ораз вигадуючи гуртом, що і як їм чинити, та били на те, щоб завести нелад поміж людьми. І от упало їм таке на думку, що вони відразу унишкли та зачали шепотітись, а незабаром вирядили зміж себе одного чоловічка, що просунувшись до Грицька, викликав його нишком на двір.

— Гм, Григорію Михайловичу,—кихикнув він; щось і не йметься мені, щоб ви так спроста клопоталися за цю касу. Що вам з її й дс неї? Вам же у їй не позичатися, а скажіть мені краще усе по правді, то мо чи й я не пристану.

Нічого не підозрячи, Гриць почав докладніше доводити чоловікові, як засновуються ті каси й яку вони мають мету. Чоловік слухав не слухав, очевидячки його цікавило щось інше.

— Та то так, так,—промовив він,—та мені не того треба. Скажіть ви мені по правді, як воно на-всправжки буде?—і озирнувшись довкола, він додав тихо.—Не бійтися, нікого нема, ніхто не почує.

— А хоч би й почули, то що?—роздратовано відказав здивований Гриць, сподіваючись вже

чогось невісного.—Я кажу усе по правді і не втямлю, за віщо ви питаєте.

— Та бачите, мені ось чого треба. Скажіть ви, чи й справді там усім позичатимуть, або може тільки певнішим та заможнішим людям, бо й на правду, як же звиряти гроші кожному голодранцеві?!

Кров так і вдарила Грицькові в лице.

— Он куди ви метнули! Ні, так не буде, а буде так, як я кажу.

— Еге ж!? Ну то й ніяк не буде.

— За те побачимо!—і Гриць мерщій подався до хати та зараз і висловив громаді усе, виявляючи дукарські заміри.

Дукарі, що були трохи втишилися, чекаючи на свого посланця, знов гуртом напосіли на Гриця та тепер досталось їм скрутно, бо ніхто не няв вже їм віри. Голота й середні господарі, побачивши, як не вподобалася дукарям каса, постерегли, що вона їм не на користь, а тоді почали сподіватись на користь собі. Дукарі та біднота счепилися, знявся галас та гук. Дукарі похвалялися виправити з винуватців свої позички, нахвалялися ще колись пригадати й віддячити, голота сварилася, що полічить їм ребра. Каса очевидячки пішла вже на зладу, бо дукарі й самі допомогли їй, похвалками своїми нагадавши людям, як то важко достається їхня позика. Хоч і не на цю збірку, бо було дуже мало люду, та на другу неділю вона була заснована, а незабаром пішла вже й у діло. Але дукарі зненавиділи з того часу Гриця й незабаром йому довелося дізнати їх дяки.

XXIX.

НЕ СТЕРПІВ.

Горобчанські дукарі, зненавидівши Гриця, не гаяли часу, щоб довести йому ділом, що їх ласка,

як і їх серце, варто чогось і значиться на чоловікові. Вони заходжувалися з усіх боків і між іншим піддобрилися до заново тільки що настановленого в Горобці урядника, щоб той напосів на касу, а вкупі й на Гриця.

Грицько, живучи вже кілька років у Горобцях, вважав за потрібне за-для своєї мети не виявляти нікому, хто був він на правду. Отже знався він між людьми колишнім прикажчиком з якоїсь далекої економії десь на Таврії і не прохав до себе, а й не їздив ніколи ні до брата, ні до давніших приятелів та родичів. З братом він тільки часом листувався. Правда, урядник, що був уперед, знав з наказів станового, що в Горобцях мешкає чудний, але й трохи небезпечний пан Судиенко Григорій, що його наказано було йому пильно доглядати, та за деякі басаринки й за-для приязні він додержував язика як на селі, так і у місті. Тільки ж прибувши на його посаду молодий та завзятий хвертик не знав ще ні про віщо й на прохання горобчанських дукарів, запевне вже не без додатків, завважив послугувати тим, хто видимо будуть його приятелі на новому місці. То ж його причіпкам до каси не було краю, а конче не миналося й без сварки з Грицьком.

Одного разу сварка їх зайшла вже й через лад далеко. Урядник, правда, зайшов тоді у зборню просто з бучного бенкету одного горобчанського дукаря; Грицько, правда, був у той час щось особливо незадоволений та роздратований, але слово по слову розмова їх ставала голосніша, а урядник зачав завдавати старшинської примхи.

Було саме у неділю вранці. Грицько тільки що зайшов до каси, щоб віддавати та приймати позики, а за день уперед він саме відмовив позику одному дукареві, користуючись тим із статуту, що каса задовольняє насамперед невідмінно потребу

селян— і от розчинилися двері і, трохи хитаючись, а через те ще дужче задирливий, уступив у хату урядник просто з гулянки.

— Як це та і з якої речі ваші каси не дають грошей порядним людям?—гукнув він ще у дверях.

— Що і як я роблю у касі, до вас не належить,— не дав йому добалакати Гриць.

— До мене тут усе належить!—з запалом гримнув урядник.—Я тут старший!

Гриць пополотнів: знати було що серце говорить та спиня.

— Будь ласка, не зривайте тут гвалту, тут треба спокою, і як у вас нема іншого діла, то вийдіть відсіль!—скільки здолав спокійніше відказав він.

— А з якої речі ти тут смієш торгувати грішми, коли ще у церкві правиться?

— Мабуть з більшої, ніж ви піячити... Але годі, прохаю—йдіть відсіль. А як що вам не до вподоби, ховайте на серці, бо це не ваше діло, або найбільше пишіть до начальства.

— Як ти смієш мене вигонити? Давай зараз книги та гроші, я віддам їх кому знатиму! Я тут найстарший!

— Пане уряднику!—мовив Гриць, увесь блідий виступаючи зза столу,—прошу йти геть!

— А грубіяне!—заверещав урядник.—Я тобі дам зневажати начальників!—і закинувши руку на відмаш, намірився вдарити Гриця.

Та Гриць відіпхнув його так, що той аж поточився.

Обидва стояли одно проти одного з потуманілими з гніву очима, бліді як мертві, — тільки й знаку що живі, що трусяться.

— Та чи знаєш ти, з ким балакаєш? Як ти смієш, чортове сміття?! Я Григорій Михайлович Судиненко, дворянин, а ти що? Нишпорка погана!—процідив Гриць мов несамохіть, наче з його видавлено

ці слова.—Геть відсіль!—скрикнув він напів-увірваним голосом, приступаючи до урядника.

Урядник остовпів, крутячи баньками, і хоч вилаявся ще на останнє, та подався мерщій з зборні. Він не чипав більше Гриця й не доводив нічого справникові, бо почувши, хто Гриць, та знаючи, що робив не по закону, й сам боявся, щоб той не жалівся. На диво самому собі, Грицько, вважаючи похвальбу своїм панством за великий гріх, на цей раз і трохи не турбувався та згадував свою потичку з урядником так спокійно й безпечно, що навіть непокоїло його, чи не є то звичайне людське потурання собі самому. Одначе хоч як копався він у своєму серцеві, силкуючись викликати почуття сорому, то була марна праця. Серце не озивалося на його запити, навпаки, розум як і воля цуралися того сорому. Кожного разу Гриць спокійно думав те ж саме: можна й треба цуратися усякої зверхности, усякої нерівности з іншими людьми, та не можна вимагати в людей занедбання власної шани. Людина може спокійно, і то вже велика вартість для неї, віддати людям розкоші, примхи, силу та змогу. Але коли ми живемо в краю, де не кожен має право на шану, де не кожного честь захищається від потали, де честь є лиш ознака зверхности й належить тільки маленькій купці людей, не можна знайти такої людини та й не можна допоминатися від людей, щоб вони за-для рівности віддали себе самі на глум, посміх та непошанування. Коли в нас тільки панам не власна коверзувати усяка нечість, то не можу й не хочу цуратися своєї чести, — думав Грицько і тим заспокоювався. А проте пригода з урядником все ж йому не подобался вже й з чисто практичного боку. Тепер бо ніяк було вже критися від людей, бо на час цієї спірки у зборні було чимало й усі стали свідомі,

хто є Гриць, і він боявся, щоб люди, дізнавши у йому пана, не відкинулися від його.

Як не як, а годі було вже боятися виявити себе— і тиждень перегодом Грицько надумався на час навідатися до брата, що його він вже так давно не бачив і так хотів бачити, а стурбований останньою пригодою він ще дужче бажав заспокоїтися, залишивши усякий клопіт. Отже не довго барившись, запряг він собі повозчину та й подався на Рівчак.

XXX.

ЯК ГРИЦЬ ПРИГОСТИВ У РІВЧАК І ЩО ДІЯЛОСЬ ТАМ
ЗА ШІСТЬ РОКІВ.

По таких довгих роках, їдучи знов додому, Гриць велико турбувався. Звиклий до нешвидкого поступу своєї конячки, він на цей раз не міг нею задовольнитись і частенько нахвиськував батіжком лукаву коняку, та вона не дуже вважала й на того батіжка, бо часто замислившись забував Гриць про неї. Йому пригадувалися і дитячі літа, і потім університетські заходи господарювання з'являлися як живі: кожен кущик, кожен заворот дороги, тину, найменші відміни колірив на рівчацькому дворіщі й вигоні, де з року на рік росли на звиклих місцях ті самі трави, квітки й бур'яни. Пригадувалися знайомі люди і думалося, кого ще з їх дістанеться бачити, а найбільш згадувався брат Олександр з його невсипучею, кремезною та твердою як залізо вдачею і ораз з такою не раз визначеною з-під суворого виду до його, Грицька, глибокою любов'ю.

Згадки та думки надовго відвертали Гриця від усякої дійсности і, трусячись на повозці, він забував, де він і що з їм, не чув ні страшенної куряви, що обсідала його з голови до п'ят, забиваючись

у ніс, очі, вуха,—ні значних стусанів на вибоях, ні гарячого сонця, що так і пекло спину й голову, аж солом'яний бриль розпалювався на голові як залізо, а кров так і біла в голову, мов що шпигало її гарячим дротом з-під потилиці навскрізь. У такі хвили Грицько зовсім пускав віжки і потроху притомлена коняка, почувши недбалість господаря, бігла де далі все поволі, а нарешті ледве вже тюпала похнюпивши голову.

Задуманий не швидко постеріг Гриць таку лукаву поведінку невірної худоби та зпересердя нагадав їй батіжком раз чи й удруге її обов'язки, щоб знов замислитися як і перше.

Перестоявши обідньої доби десь коло шинку на шляху, Грицько знов рушив далі і тільки над вечір діставсь до Рівчака. Хоч він і знав дещо з братових листів про рівчацькі новини, та зразу все ж не пізнав свого Рівчака, бо й справді тут мало лишилося колишнього. Замість рівного просторого вигону з розставленими по краях ожередами, з розкиданими по йому загонами, гамазеями, клунями та хатами, а позад вигону, ставка, саду та будинку, побачив Гриць великий мурований димар, далі якусь величезну, незграбну як почвара, подекуди обкурену димом кам'яного вугілля кам'яницю, а біля неї з одного боку цілий город маленьких огрядних будинків, поставлених у ряд, як на муштрі, збудованих на один кшталт, з невеличкими біля кожного молодими попідстригуваними садками, що спускалися усі до якогось незнайомого Грицькові великого ставу. З другого боку тягся довгий ряд мурованих будівель, мов сліпуватих—без вікон, або з подекуди зрідка натиканими вікнами, заснованими залізними ґратами, зате з страшенними дверима-ворітьми, іноді з якимись цибатими димарями. Скрізь понакидані купи заліза, вугілля, вапна, порозвертувані з чимсь запаковані клунки,

а поміж їх товклися цілі валки возів волових і конячих, вештався заклопотаний люд. Дим, гамір, стукіт, виляск заліза. В додаток з головної будівлі, як задавлений гомін підземного трусу, або гуркіт далекої бурхливої хвилі, чувся невгамучий гук чавунних коліс, присвистування гарячої пари, якийсь невтямний мішаний властивий сахарням гам, а високо з колись побіленого, тепер засмаленого димаря котилися закручені кубла чорного диму. Ворушачись, коливаючись вони то розлазилися, то знов збивалися у густу хмарку, повні якогось таємного руху й життя. Тільки поминувши цю невідому давніше варвідню, Гриць побачив куточок давнього любого Рівчака, хоч і той не здолав не набратися якогось стриженого, муштрованого коліру від нового сусіди.

Заледве Гриць над'їхав до високої мурованої брами, що відгородила тепер старий Рівчак від нового, як вискочив йому на зустріч якийсь молоденький хвертик, очевидячки вивчений вже у московській школі, й заступаючи дорогу гукнув:

— Чаво вам? сюда невазможна!

— Таже тут живе Олександро Михайлович Судиненко?

— Оне здеса-тутечкіс, толькі до їх так невазможна. Нужна узять білетик.

— Ну то пускай вже, добродію, — засміявсь Гриць, — мені, либонь «вазможна» і без білетика, бо я ж таки йому брат.

— Давольно, па дурномус надумалі адуритьс. У Александре Михайловича брат долги почістейш бить, — призирукувато відказав помоскалений хвертик.

— Е, голубчику, піди краще та поклич того, хто давніше від тебе тут служить, нехай скажуть, який «почістейш» брат у Олександрі Михайловича.

Хто й зна, чи довго б ще довелося Грицькові

змагатися з Олександровим вартовим, як би не побачив він постать своєї старої няньки, що шкандибала віддалі. Часто можна бачити по великих будинках якусь стареньку служницю або служку, по людських родинх дідка чи бабу, що не маючи сили до важкої роботи і мабуть соромлячись сказати просто, що заробили вже собі право не робити нічого, самі вигадують яке дрібне, занедбане, неважке діло, як от підносити, після того як господарка вже прибере хату, кожную ниточку, кожную пір'їночку до купи, припил'ювати, щоб той глечик конче стояв побіч другого тим боком, а не іншим, щоб віник виглядав з запічка не більше як на долоню, догодувати курчат,—і тії самі на себе накладуть обов'язок його доглядати та й тупцяються біля його цілісінький день. Клопочучись над своєю вигадкою, приймаючи над нею важку для їх працю, вони потроху звикають думати, що то є справжнє потрібне комусь діло, починають дивитися на його з повагою де далі більшою, а як вигаданої їми роботи ніхто не робив ні вперед, ніхто не робив би без їх і тепер, бо не було б на те й часу, то й завіряються вони, що без їх би усе пішло за вітром, не було б ніде ладу.

Потроху вони дивляться на весь світ з свого маленького кутка. Є чимало таких робіт, що їх можуть справляти добре тільки такі невдатні на інше, притомлені, старі люди. Та як правду мовити, чи й не усі людські роботи одного варті, чи не усі вони призвичаюють людей дивитися на світ божий з свого кутка... Е, та годі! Коли шукати розуму в людських справах та в людському житті, то чи не краще шукати голки на піскуватому березі моря?

Старенька Грицькова няня доживала свого вже недовгого віку у Судиєнковій господі так само без жадного насправжки дорученого їй діла. Проте

знайшла вона якийсь покинутий усіма голубник, що був поставлений ще для Грицька й Олександра, як вони були малі діти, та й тупцялася біля його, раз-у-раз дибаючи туди через увесь двір, на превелику силу забираючись до голубів по драбині та насипаючи їм їсти й пити, й голуби лупилися під її доглядом, ніде правди діти, як з води. Ще забрала вона під свою руку якусь стару кішку й доглядала вже п'яте чи шосте її коліно, пасла, як сміялися люди, маленьких кошенят, коли пускаючи їх побігати по надвір'ю, зберегала їх від собак та клопочучись біля того часто бубоніла, що усе не до пуття та як би не вона, то либонь би й голуби та коти попропадали.

І тепер стара няня дибала на голубник з мисочкою посліду, а почувши що її кличуть, огляділася та не бачучи хто, зачала гримати, що за людьми й діла не зробиш. Одначе, не перестаючи сваритись, подибала до воріт. Та мабуть серце-віщун вже щось пророкувало старенькій, бо ще не розгледівши хто там, чогось дуже поспішалася та усе на ході наставляла руку на очі, щоб роздивитися. Аж ось дотьопавши та угледівши Гриця, вона не відсапавшись, дарма що дуже втомилася, так і кинулася йому на шию, а дізнавшись, що його не пускали у двір, посварилася притикою на московитого вартового і гримаючи, що дуже вже ми запаніли, та заступаючи Гриця, мов на його звідусіль товпилося лихо, повела його під своїм захистом до покоїв та зразу й заходилася жалкуватись, що усе переводиться, усе не гаразд, та позаведено нові звичаї, що не знать до якої й притулити.

Грицько знайшов брата за газетою. Олександром сидів на ослонці, розгорнувши листа перед себе, так що не видно було дверей. Незвиклий, щоб його турбовано, не спитавшись на те дозволу через льокая, та почувши несподівано, як хтось

швидко уступив до хати, він підвів голову, очевидно збираючись вилятися за переступ наказаного ряду, та побачивши несподівано брата, хвилину зоставсь остовпілий і — кинувся йому на зустріч.

— Брате, любий, як? Відкіль?

Розпитуванням, балачкам, розмові не було краю. Умиваючись та прибираючись з дороги, Гриць без перестану розмовляв з братом. Вони то повідали кожен за себе, то знов питали що в другого. Розмова так і перескакувала, бо обом було дуже весело, обидва дуже зраділи і кожному хотілося розповідати усе враз. Від двох годин перегодою брати гуляючи пішли подивитися на рівчацьку новину—сахарню, що поставив Олександр і що її бачив Грицько, уїжджаючи в Рівчак.

XXXI.

ІНША ВДАЧА—ІНШИЙ ШЛЯХ.

— Знаєш, брате,—казав Олександр,—коли ти поїхав відсіль, думка про тебе не давала мені довго спокою. Я не знаю, я сам дивувався, бо ніколи не вважав для себе за можливі такі почуття. А проте я мордувався, я не спав, мене непокоїло, чи не більше правди на обібраній тобою дорозі. Знаєш, я думав, для кого й для чого дбаю я стільки, і коли знову після стільких років байдужого спокою ще з більшою силою, ніж у самі молоді парубоцькі літа, з'явилася перед мене біднота нашого селянина, невсипущим докором стала вона перед моє сумління. Без родини, без дітей роблю я усе тільки на себе, і жити так ні для кого, тільки задля власної примхи, коли поруч є стільки лиха, а бог дав сили допомагати йому, здалося мені і марно й соромно, страшенно соромно. Де далі—

більше. Я не схотів та й не міг би зробити те, що зробив ти; з мене там не було б пуття та й мені там нема що робити. Але швидко я переламав усе своє господарство. Ти трохи знаєш про це з моїх листів. Я умовився з своїми селянами і тепер ми господарюємо спільно. Їх земля, як і наша, пішла у спільний гурт; вони беруть частину здобутків з своєї частки, як я з своєї, вони усі роблять тут у економії й на заводі й зверх умовної плати, я видаю кожному частину здобутків. Їх збіжжя продається ураз з моїм і в одну ціну. Я відкинув, як здирство, усі відробітки, усі позики грошей під час мужицької пригоди з умовою робити навпослі. Кожен має узяти із каси вперед з належної йому частки. Та зате й вони повинні як у господарстві, так і в роботі додержуватись того, що я велю. Їх ниви, як і мій степ, розбиті на руки і ніхто не сміє сіяти на їй, що здума і коли здума. Ми оремо, сіємо й косимо по моему загаду усі одно в один час. Ти можеш бачити, коли підеш по хутору, оскільки заможніший тепер народ у Рівчаку—не ті хати, не ті дворища, не те й у дворищі та й на столі. Правда, я ще дав кожному, це вже як гостинець, по пів десятини, щоб побільшити їхні ґрунти. В додаток того, що ти знайдеш більше розкоші на хуторі, вони ще потроху господарі й цієї сахарні, бо по нашій умові, як я постановив їм—частина належних їм грошей що-року лишається на ширшання заводу, чи хотіли б вони, того, чи ні.

Олександро оповідав це палко, твердо, знати було—з великою вірою в свою справу і з великим задоволенням, як перший впорядник її.

— Я скажу тобі, що я цілком знайшов свою нагороду. Я навіть нічого не стратив з боку матеріального. Власні мої здобутки не поменшали, я маю тепер більше, ніж уперед. В додаток, життя мое тепер єсть краще, цікавіше, мета ширша. Ти можеш

спитати усю округу. Не вихвалючись, по всій окрузі ні в кого не йдуть діла краще, нічیه господарство не впоряджено так гарно, ніде не заведена така культура. Ця сахарня є просто неминучий послідок нашого господарства. Нам треба було знайти роботу на зиму, треба було більше сіяти хліба. Порада була одна—треба змінити рослини так, щоб одно не шкодило одному, а тому й треба, щоб був якийсь завод. З заводів я обібрав сахарню: вона не турбує нас влітку, буряк добре виготовля ґрунт для хліба, а в додаток сахарня дає нам з своїх виварків стільки паші для скоту, що він ходить як піч, стільки гною, вапна й іншого на піддобрювання землі, що з року на рік ми бачимо все кращий хліб на своїх степах. Я кажу—наша земля, наша худоба, себ то рівчан і моя.

Грицько був дуже радий запевнитись у такій відміні братової діяльності, за яку чув він ще в Горобцях, інакше не могло бути, та щось ще смутило його, щось ще йому не подобалося, хоч і самому важко було в тім винитись, самому не хотілося збавляти свою радість. Та нарешті він не витримав.

— Скажи ж, брате, по правді, невже ж усі рівчане так охоче пішли на твою умову?—запитав він Олександра.

— Ні, не всі,—похмурився Олександром,—зразу багато не схотіло пристати, та не на довго; швидко побачили, як корисніше їм зо мною, ніж без мене, й прийшли самі. Тільки двоє досі завзято уперлися на своєму і вже мабуть так і буде. Ну, один то й не диво: то дурень—Пилип Горленко. Нестямна злість не дає йому бачити ні своєї користи, ні своєї дурощі. Та тепер він більш не має вже впливу на селян, як мав колись—він став сміховищем на все село; але другий—і шкода і жаль на того другого, і не візьму собі в голову, що то з їм!

— А хто другий?

— Микола Можаренко.

— Що ж він каже?

— А, дурниця! Певне, кожна спільна робота вимагає в людей поступитися трохи власною волею, та чи ж можна казати так про нашу умову, як каже Микола, здурівши при старості віку?—«Я каже, був вже раз кріпаком і ні за що, ні за які гроші знов їм бути не хочу!»

— А чи знаєш, брате,—тихо й задумано промовив Гриць,—тут є трохи правди: зробити людину часткою якоїсь машини, відібрати у його право самому впоряджати своє життя і те діло, з якого він має надію жити, це важко, це дуже важко, це й насправду відібрати йому волю.

— Е, дурниця! Чи можуть же люди впорядити такі штучні справи, як завод, як велике хліборобське господарство, як би не схотіли вони зійтись за-для того до купи, робити гуртом і під чиймсь доглядом? Правда, може згодом люди й будуть гуртом не тільки робити, а і впоряджати такі свої справи; та до того вони повинні дійти, повинні гіркою школою вивчитися впоряджати їх і знов впоряджати в гурті, а тепер без чиеїсь направи вони не втерпіли б вкупі й каші зварити, вони вміли б її тільки з'їсти. Е, ні голубчику, це не так. Моя робота, як до правди, важка на одну людину; я роблю страшенно, до втоми, до муки, та я роблю на всіх і за всіх, бо тільки наша справа і йде гаразд і гаразд на правду, а не на вихвалках. Знов кажу—підіди по селу, подивись, чи знайдеш ти там ті злидні, які бачив перед шістьма роками, чи бачив ти тоді стільки скоту, стільки добра біля хати і таку й таку страву у хаті, як тепер?

— Справа йде гарно, я вірю,—сумно відказав Гриць,—і йтиме поки ти живий, та й згине, тільки заплющиш ти очі. Ех, брате, брате! Скільки сили, скільки снаги, серця та розуму дала тобі доля!

Що б здолав ти зробити, як би думав не тільки про користь, про гроші, про хліб та придоби, хоч і не для себе, а для інших, а ще про щось вище й більше...

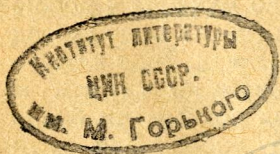
ЕПІЛОГ.

Погостювавши ще з тиждень у брата, Гриць знову покинув Рівчак та подався у Горобці. Що ж сталося з їм, з Олександром і іншими, про кого оповідав нам автор, спитають може мене? Але що ж я можу відказати цікавому читачеві? Життя людське скупе на втіхи й відміни, то й плине певно так тихо і в їх, як і в нас. Гриць у Горобцях, Олександр у Рівчаку живуть і роблять так і те, як жили й що робили вперед.

Крутен? Та й Крутен живий, тільки він вже не маршалок, не вважа вже й на дівчат, бо встарівся чисто. Та серце його гаряче, як завжди, й лютує він гірше від першого.

Галька й Павло, але що ж їм? Вони побралися й певно працюють тепер на степах та заводі рівчацьких і працюватимуть, поки вмруть.

14 жовтня 1892.



ВИДАВНИЦТВО „СЯЙВО“

БІБЛІОТЕКА ПОВІСТІ ТА РОМАНУ:

1. Л. Яновська—Городянка ціна 1 крб. 30 к.
2. В. Радич—Максим Залізник „ 1 крб. 20 к.
3. О. Маковей—Ярошенко „ 1 крб. 20 к.
4. М. Костомаров—Син „ — 90 к.
5. О. Кониський—Юрій Горовенко „ 1 крб. 30 к.
6. С. Ушерович—Пекло „ 2 крб. 60 к.
7. В. Домонтович—Дівчина з ведмедиком ц. 1 крб. 50 к.
8. В. Леонтович—Пани й люди.

ДРУКУЮТЬСЯ:

1. І. Франко—Перехресні стежки.
2. Q. Плющ—Великий у малім і малий у великім.
3. П. Куліш—Шукачі щастя.
4. Г. Брасюк—Донна Анна.
5. Є. Плужник—Недуга (2-ге видання).
6. Декляматор „Сяйво“ (уложив М. Зеров).

БІБЛІОТЕКА ЗАКОРДОННОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Барбе д' Оревільї—Чортовиння, . . ціна 2 крб. 20 к.
2. Октав Мірбо—Щоденник покоївки . . „ 1 крб. 70 к.
3. Стефан Цвайг—Новели „ 1 крб. 50 к.
4. Ж. Верн—500 Бегуминих мільйонів . „ 1 крб. 90 к.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

1. Б. Келлерман—Брати Шелленберг.
2. А. Дюма—Королева Марго.
3. П. Бенуа—Дорога велетнів.
4. В. Бріджес—Двійник.
5. Е. М. Ремарк—На заході без змін.
6. Q. Даніловський—Марія Магдаліна.

Київ, вул. Тургенівська, 44.

2-1

(2p)

bl 3401 4
4.86/1986

37156